

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1971 · Ч. 5 (125)

**ІЗ «ВІДЧИНЕННЯ ВЕРТЕПУ»
ІГОРЯ КАЛИНЦЯ**

**Ю. ЛАВРІННЕКО ПРО ЛЕСЮ
УКРАЇНКУ ЯК ЛІДЕРА УСД**

**М. ПРОКОП: НТС І НЕРОСІЙСЬКІ
НАРОДИ**

**І. Л.-РУДНИЦЬКИЙ: В ОБОРОНІ
ІНТЕЛЕКТУ**

**«SUČASNIST» — MAI 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Уперше в повному перекладі українською мовою!

ФРАНСУА ВІЙОН
ЖИТТЯ І ТВОРИ

Переклад, вступна стаття і коментарі Святослава Гординського. Книжка на 144 сторінки формату великої вісімки.

Ціна: 4— дол., у Німеччині — 14 НМ, у інших країнах — рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай
ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1971 · Ч. 5 (125)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

ОБЩЕСТВЕННАЯ КОМПАНИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВО

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Із трьох дійств „Відчинення вертепу“

Ігор Калинець

У обговоренні звітної доповіді Петра Шелеста на XXIV з'їзді КПУ, що відбувся в Києві 17—20 березня 1971, виступив з промовою про становище в радянській українській літературі вирізюваний останнім часом, нагороджений званням «героя соціалістичної праці», орденом Леніна і золотою медалею «Серп і молот», радянський прозаїк і мемуарист Юрій Смолич. Частина його промови була присвячена здійснюванню за кордоном виданням творів радянських літераторів. «Шкода тільки, — нарікав Ю. Смолич, — що публікація творів української літератури за рубежем нині здійснюється переважно зарубіжними видавцями. Це наче не поганий показник, що українська література завойовує собі читача за межами Радянського Союзу не протекціоністськими заходами, а власною вагою. Але буває від цього і небажаний ефект. Не ми спрямовуємо потік літератури до зарубіжного читача... Коли трапляється серед наших книжок твір бодай трохи ущербний, а таке, на жаль, інколи буває, негайно закордонні видавці, насамперед українські буржуазні націоналісти, перевидають цей твір і в оригіналі і в перекладах, і з цього приводу заповнюють шпальти своїх газет новими інсинуаціями проти соціалістичної системи і Країни Рад насамперед».

До «ущербних» у визначенні Ю. Смолича творів належить, мабуть, і друга збірка поезій молодого західньоукраїнського поета Ігоря Калинця, що була приготовлювана ще 1969 року п. н. «Відчинення вертепу» до друку, але з якихось причин не появилася й досі і була опублікована з поширеного на Україні й одержаного за кордоном машинопису у видавництві «Література і мистецтво» у Брюсселі 1970 року під назвою «Поезії з України. Друга збірка поезій».

Вміщені у збірці «Відчинення вертепу» поезії визначаються зачерпнутими з українських культурних і народних джерел і традицій мотивами й сюжетами, як також намаганням автора опанувати й використати щедрі багатства старої й народної української мови. Актуальних суспільних відгуків чи посилай у поетичній творчості Ігоря Калинця небагато, проте нічого «антирадянського» в його віршах

немає. Просто треба дивуватися, що збірка такого мистецького рівня і з таким несподіваним інколи багатством образів і поетично-мовних засобів не змогла появилися в жодному з видавництв Української РСР. Це ж саме такими творами чи збірками, як ця друга Калинцева, українська радянська література могла б здобути собі пошану і визнання не тільки українського еміграційного читача, але і в літературних колах Заходу. А тим часом творчість такого рівня літераторів, як Ліна Костенко, Василь Голобородько, Микола Воробйов, Ігор Калинець, Василь Стус, Микола Холодний та багато інших, радянські режимні критики визначають «ущербною», її затискають і потім дивуються, що не вони спрямовують «потік літератури до закордонного читача».

Передрукуюючи декілька циклів поезій з другої збірки Ігоря Калинця (першою була збірка «Вогонь Купала», видана 1956 року в Києві), треба висловити певність, що його творчість, як і багатьох близьких йому спрямуванням поетів і прозаїків, здобуде собі вже незабаром і право громадянства і визнання на ігній таки батьківщині і вже безпосередньо звідти, а не тільки з закордонних видавництв, завоюватиме собі читача за межами України й Радянського Союзу. — Редакція.

ІЗ ДІЙСТВА ПЕРШОГО

КРИНИЦЯ

Сумно на тебе дивитися, кринице,
пільна кринице з прогнилим цямринням,
оточила ти себе світою кропиви ницої,
ще й хизуєшся мереживом жабуриння.

А була ти, небого, небого, богиною у правітчизні,
молилися предки до твого непороччя,
пили вони жадібно тіло твоє пречисте,
солодкою водою причащали очі.

Де твоє нині ділося блакитне свічадо?
Хто тебе чару дівочтва позбавив?
Скільки на землі зі смагою прочанів,
а жоден із летаргії не розбудив тебе збанком.

КАМ'ЯНІ БАБИ

Ми велети, що зі сонця посміли глумитися,
покарані зухвальці, обернені в камінь.
Тепер тільки від круків побираємо мито
білими козацькими кістками.

Стоїмо, як ідоли чорної пустелі,
віхи знамення татарви й вовкулаків.
Впаде смерк смерти на зелені оселі,
коли сонце вибухне на мертві відламки.

Скинемо каменю чари, які нас тиснуть,
зненавистю все просмалять наші вічі.
До слухного менту ми затаїлись у тирсі
з правом раз на рік на відьомські віча.

ХОДОРІВ 1967

Се посвячення пасок, се посвячення передсвіту,
се весільне коловання сонця, яке не добачаєм.
Хлопці зірвали двері дзвіниці і вето місцевої ради —
вдарили на сполох великодніми дзвонами.

Отож не пудьмося спросоння: а що нам буде?
Застановімося ліпше, хто ми й для чого ми.
Чи ми земля, якої давно не любим,
чи дюралюмінієві крила, до яких ще не доросли?

Ми за коловоротом, попрощали нас верби,
що, як наші бабуні, у чорному отченаші.
Вертаючи з танцювальної залі, вимкнули хлопці транзистори
і колоруч церкви поколювали опівночі гагілки.

ВЕЧІРНЯ

Співав дід на крилосі тропарі й кондаки надхненно,
як Мишуга, що вичаровував солодко Йонтка арію.
Із трухлявих гонтових бань сталевих хрестів антени
висилали дідовий голос херувимам до раю.

Тремтіла єдина зоря зеленим оком радіо,
вливалися солов'ї і липи тріщали в ефірі.
Зачарований Саваоф, завмерши за хмар балюстрадою,
щонеділі святе дозвілля приносив діду в офіру.

При місяці зачиняв паламар, як святий Петро, церкву,
певний, що ніхто в світі краще заспівати не зміг би.
Увечорі дід перед золотим язичком люстерка
з голови скидав і клав на дно скрині крисану німбу.

РІЗДВО

Я сьогодні новонароджений,
я відцурався брезклого віку.
Починаю в яслах із козами
ремігати кометні віники,

смакувати молошне літепло
 незайманопервісної цноти.
 Очищений від поліпів політики,
 перебираю зоряні чотки.

Я знайшов себе у країні колядок
 на шорсткім солом'янім килимі.
 Наді мною калиноуста Лада
 схилилась вишневою калиною.

ЦЕРКВА

Тріщали предвічні зруби,
 летіли гонти, як пір'я:
 руйнували дерев'яне чудо
 людської праці та віри.
 І, вписані в лагідні гори,
 востаннє хиталися бані,
 вмирили ясно і гордо,
 так, як вмирають останні.
 Це умирили століття,
 це помирало прекрасне...
 З розпуки дробилися на дровіття
 золоті грона іконостасу.
 І шукали між бур'янами
 вічний спочинок ікони.
 І плакала в недотроченій рамі
 гуцульська мадонна.
 І Юр, в невідомім двобою
 втративши руку і списа,
 піврозтятою головою
 востаннє навкруг дивився,
 як довго стояв ще реквієм
 і як він лягав на трави,
 на осиротілі смереки
 густим непрозорим трауром.

КОЛЯДА

До маленької Звенислави прийшла коляда
 із зіздарем і торбою, що все помістить.
 Мучить Звенислава бабусю: дай і дай
 з ялинки ночі медівник місяця!

Покотилися зайчики — обкачані в снігу клубки
 і давай Звениславі нахитати ялицю.
 А місяць, звичайно, з того всього кпить,
 бо підв'язаний міцно на золотій нитці.

Тільки осипається скляного снігу слюда,
і зірка, як куля, стовклася на площі міста.
Перший раз до Звенислави прийшла коляда
із зіздарем і торбою, що дива містить.

ЗОЛОТИЙ ТІК У КРИЛОСІ

Я. Пастернакові

Засіли солом'яні оселі на Золотому Тоці,
як жури, порпаються у купі рапуття.
Спите, тереми і храми, у землі на сотому боці,
а що за життя ви промовили путне?

Хто його знає, чи тільки у вас світу,
що ото було взад літ вісімсот?
Відпастернакував пастернак, а сього літа
взяв та й засіявся Зотолий Тік вівсом.

А може для нього те золоте верем'я,
що по вереміях усіх наvertsає стопи,
коли восени селяни ревно
на картоплищі ведуть розкопи.

ГАЛИЧ

У румовищах поміж череп'ям дзбанків,
мечами і пряслами, що знаходимо щоденно,
напїткали невідомої діви останки
з начільником — золотою діядемою.

Мовчить про її наймення віко саркофагу,
літопис задвірками обійшов її дівочтво.
Замість весільної шати нап'яв фатум
чорну намітку на ясні очі.

Чи се не твоя, городе, суща подоба:
поросло городище забуття дерном,
лишилася дещиця слави по тобі,
сливе діви золота діядема.

ІЗ ДІЙСТВА ДРУГОГО

МОНАСТИРСЬКЕ ПОДВІР'Я

Оп'яніли горобці від дикого винограду,
справляють осінні оргії на гзимсах келій.
Бризнули в янгола гіпсові сльози градом,
бо замість квіту лелії приріс до руки келих.

Регочеться біс, визираючи рогом з-за огорожі,
керничку вина з бузини копитами натолочив...
Пензель сорому малює у тебе на лицьях рожі,
бо вином кохання напоєні наші очі.

На плитах лопухів затерті усі наймення,
годі з них відчитати смирення чи грішні мрії.
З-за вугла лукавий біс кепкує з тебе і з мене.
І янгол плаче за цнотливим квітом лелії.

ВЕСІЛЛЯ

Врешті сталося те, що статися мусило,
що було вимолено золотоусто у снах.
Зійшла на мене благодать твого усміху,
наді мною обрання вогненноязыкий знак.

Була собі з мене людинка з глини,
глиняний світ справся на глиняних ногах.
Аж поки не об'явилася ласка твоя на мене —
черленої печі животворящий огар.

Ставлю поставники — трійці воскові —
всі ми походим з-під знаку вогню.
Весільні коні гублять срібні підкови,
ще й вечір у срібну підкову місяця вгнув.

ОСІНЬ

Така самотність у білій пустелі постелі,
де понад нами стелею стеляться міражі.
Господи, які в тебе очі стали пастельні
і пальці ласкаві — такі неживі.

Звідки взялись ми, в якій оселі осіли —
оструб, ослони під стінами, сіті і сак.
У міжвіконні осінь, осонь і сіно,
на острів осоту сонце воском стіка.

Поезіє, спазми екстазу твого зіслабли,
дивний сей світ, остали самі слова.
У пустині світлиці живуть тільки сіті і лави,
а я не живий і ти вже також не жива.

ЗАКЛИНАННЯ

Ось ще один бокатий бокотей,
що всі боки у блищиках поблеклих.
Якась ботвина в ньому чи будяк зблудив
і бовванів на 'дній нозі мов би лелека.

Не ялася мені на боканя божба,
загнув я в біса, а ж воно образа. —
І буцім то уже боклаг чи жбан
по берег повен белені чи браги.

Боюсь того питва; небавом збуде блуд.
І буде, як було, і зверху і зі споду.
Чи вернеться будяк, що був отут
і перед хвилию шаснув у бовдур?

МУЖНІЙ ВІРШ

О. Мінькові

Споконвіку дослухаємось голосові крові,
волочимось волоком, аби тільки далі пливти.
О Перуне, оцедри нашу дорогу громом,
дай на Царгород-брамі прибити щиті.

Споконвіку дослухаємось голосові крові,
за ненаситцями-порогами здвигаємо власну Січ.
О Мати Божа, не остав без свого омофору
нас у надхненну погиблицю-ніч.

Споконвіку дослухаємось голосові крові,
з двадцятим віком важко дається нам стик.
О Вітчино Вітчин, не скупи нам своєї покрови,
на нашому гербі хоч пензлі, як списи, схрести.

БЕРИНДА

Ласую в стільникові словника, та всеу,
в тенетах словника нерідко б'ються ридма.
У сутолоці слів шукаю слова сутне
із ласки протосингела Памви Беринди.

Коли знаходжу первень, розумію пагінь,
і воду, що спливла з вітками і вінками.
Завжди минуле нам на п'яти наступає —
отож, май, серце, трохи серця, а не камінь.

Здвигаймо далі над словами бані титлів,
вершім самотньо храм (ще буде повен)!
Хай на підложжі підлости пасуться титули,
останьмо чисті, як поярка — біла вовна.

ПЕРШОГО ЛИСТОПАДА

Присвята дружині

Сказав Антонич до свічки першого листопада:
Дякую тобі, свічко, за світлу пам'ять.
Із-за третьої зорі на вогник лечу, як метелик,
бо поклоняюся всьому, що є в німбі вогню.

Сказала свічка Антоничеві першого листопада:
Дякую тобі, Антоничу, за світле признание.
Хистке моє світло, як метелик пам'яті,
з ліхтарні серця виставлено під вітер.

Сказала ще свічка першого листопада:
Маю щастя освітити тобі дорогу з вічності.
Хвильку побудь у світі, де догліває пам'ять,
у правітчизні свічок, у вітчизні огарків.

ЧЕРВЕНЬ

Такий червневий червень, така червона воринь,
таке черлене сонце, таке червове серце.
Пече пісок, як присок, корявий покруч — корінь,
руслом ріка речиста, де вирів вирви й смерчі.

Безславна моя муза осліє від безслів'я,
іди на безголів'я — об камінь слова коміть!
Пожну таке весілля, яке собі посіяв,
чи ж мого хліба-меду не схочеться нікому?

А літо йде по літі, поліття, повноліття —
та три шляхи надії заблисли в мому оці:
отой червневий червень, що черешнево світить,
осе червоне сонце, осе черлене сонце.

Полтва (IV)

РОМАН

Роман Андріяшик

ЗАКІНЧЕННЯ

ГЛАВА IV

У сусідньому купе розмовляли напівголосно літній чоловік у старомодному фракці (він подав Марті руку, коли вона сідала до вагона: поїзд уже рушив з місця, вони з Юліаном ледве отямилися) і, схожа на сільську вчительку, молодичка в червоній козушанці й рясній спідниці. Ліниво погримували на стиках колеса, але Марта чула кожную фразу з сусіднього купе. Похиливши на плече голову, Марта захистила одне вухо від гугнявого бубоніння чоловіка в старомодному фракці. Надійшов провідник.

— Вимкніть, будь ласка, світло, — попрохала Марта.

— Ви до Львова?

— Так.

— О, можете подрімати, прибудемо на світанку.

Заблимали полустанки, і поїзд викотився у тьмяно-білі поля. Тепер здавалося, що голоси лунали з тьмяної пустиелі.

— А вони самі себе видали.

— Як?

— Від пригніту, мила моя. Борсалися, борсалися, а признаки в житті від того ніякої, стали виступати відверто — їх і переловили. — Боже, Боже!.. Двоє дівчаток між ними. Ще до вінця далеко, а в катівню пішли.

— Мені шкода колекції старовинних гімнів, яку мав один із них. Колись я вблагав програти мені їх на костюльному органі. О, яка сила духу, мила моя! Я гадаю, що настане час, і ці гімни визнають так само, як Сікстинську мадонну... Я вам скажу: гидко довкола, напевно, ті дівчата вплуталися, бо їх принадив рух. Рух — то певність, то ясність. От навіть вони пожертвували собою — і це певність. Для інших. Бо щось робиться. Заарештували — значить не тихо. Та взагалі є люди, котрі, коли їм довкола густий туман, самі йдуть на хрест з внутрішнього невдоволення. Це трагічні істоти. Якщо придивитися добре, то навіть можна зауважити, хто позначений. А що з того вийде? Мій батько воював за революцію сорок восьмого року. До смертної години дивувався, чому після революції не змінився світ. Слово «революція» він вимовляв ще вродистіше, ніж слово «Господь». Уже було йому за сімдесят, коли помер. Півстоліття чоловік силкувався второпати, де живе. Марив державою сонця... Його не важко зрозуміти. Видів криваві ріки, то як примиритися,

що пролилися марно? «І це — після революції сорок восьмого року! — вигукував він чи зідхав скрушно, наче світ почався з сорок восьмого року. — І це — після революції!..» Не мали чим сплатити податки, поліцай виносив з хати кожухи, рядна, турецькі хустки, а батько йому: «І це після революції!..» Що ви думаєте? Поліцай нагородив батька таким запотилничником, що досі здригаюся. Що ж, він видів силу, він видів народ у революції, але до його свідомости не доходило, що це ще не перемога. Тому народові потім пустили кров і заштотхали до клітки. А він схлипував: «І це — після революції!..» Шкода мені колекції старовинних гімнів. Я гадаю, що через цей хаос наші серця так залубеніють, що лиш тими гімнами і збудити їх можна буде. Ох, таке то! Треба трохи поспати. Я вас втомив? Ні? Слухати нині, мила моя, тяжче, ніж говорити. Слово падає в рану. Ох, таке то... Добраніч, мила моя...

— На добраніч.

Поїзд на хвилину зупинився біля порожнього перону й поскрипів далі, мов намагаючись відтворити веселе теленькання станційного дзвінка. «Це трагічні істоти, — причулося Марті. — Якщо придивитися добре, то навіть можна зауважити, хто позначений...» Вона витерла сльози і глипнула в тьмяну, ледь біліючу, безвість, що чогось видалася їй порожнім сном. «Ой, — подумала вона, — схоплю Таємничку і — назад, до Юліяна. Коби лиш нічого не накоїла. До Юліяна. Розривається серце, не можу без нього. А я йому як потрібна. А я йому як потрібна! З кожним новим арештом стає душевно обважніліший. Хіба не станеш!.. Забрали якусь частину м'якоти, щирости. Обсмокчуть, як кістяк лишиться без живого тіла...»

Перед Мартою постав Юліян такий, яким бачила його півгодини тому. Колись у його погляді, в руках, у виразі обличчя світилася та наступальна енергія, яка тепер зосередилася у думці, в мозку. Юліянове тіло немов би стало виконувати тільки функцію броні й оболонки. Юліян ніби навчився оберігати й заощаджувати свої сили. Юліян... І все таки лишень його ім'я здатне вселяти у неї віру. Ні, без нього неймовірно важко.

Вона подумала, що, напевно, його здивувала, нагло вдарившись у паніку. Що ж? Вона й сама не сподівалася, що Олеся зайняла в її серці так багато місця. «Якщо ця моя тюремна знахідка нічого не накоїла, відпрошуся у Свіда на тиждень і поїдемо до Юліяна».

Яке щастя: вона застане Олесю ще в ліжку! «Скажена! Чого тобі раптом встрілило до голови?.. Миросина мама десь не зводила очей з Олесі, напихала вареннями і випікасами. О, вона кохається в кондиторстві... Я таки трохи навіжена...»

Вокзальний годинник показував п'яту ранку. Марта вийшла на безлюдний майдан, і її знову перейняла тривога.

Вона побігла уздовж німих, зрідка осяяних ліхтарями будинків. Думки, одна за одну жакніша, немов би наздоганяли її, і вона намагалася зосередитися на пляні: зазирнути додому, якщо Олесі нема — мчати до Мирослави. «Ні, дитино моя, ти не наважилась покинути мене, скарати себе за обман... Ні...» З провулку на Городецьку вискочила бричка. Марта підняла руки:

— Зупиніться! Зупиніться ради Бога!

Візник стримав коней.

— Що таке? — спитав глухувато, мабуть, злякавшись.

— Мені треба негайно додому.

— Алеж, пані, я до варшавського поїзда.

— Я заплачу. Будь ласка.

— Я на замовлення, не можу.

Марта застигла в наповненій гуркотом вулиці. Бричка майнула за різок кам'яниці, торохкотіння переметнулося в бік середмістя, певне, відлунували горби біля Святоюрського храму. Марта пірнула в темні завулки, щоб скоротити шлях.

Нарешті Жовківська, Підвальна, Королівський арсенал, Марта звернула на стежку попід Княжого горою, аби не кривуляти вуличками-тунелями, збігла перед Марселлиним будиночком, відцепила хвіртку, дзенькнула ключами, до дверей поперед неї шмигнув Марселлин котисько. Марта тихо піднялася на другий поверх, та схаменулася, що однаково доведеться питати Марселлю, чи ніхто не приходив. Увімкнула в коридорі світло, зайшла на кухню напиться. Це була напророчена мить: заскрипіли двері, показала Марселля.

— Це ви!

— До мене ніхто не навідувався?

Марселлині очі втікали од Мартиного погляду. «Ой, біда!..»

— Того ж таки дня, як ви поїхали, була ваша подруга...

— І що?

Марселля знизала плечима.

— Пропала дівчинка ваша.

Марта впала на одвірок, судорожним рухом, не дивлячись, намагалася застромити ключ у замкову щілину. Марселля зробила це за неї, штовхнула ногою двері, засвітила в кімнаті.

— Казала ваша товаришка — згинула, навіть добре поріг не переступила. Попросили Олесю: «Роздягайся, клади плащик до шафи, зараз тобі постелимо, ще трішки поспи...» Товаришка — до ванькира, лиш хустку зняла, і її ніби щось підштовхнуло вийти до покою, а за Олесєю і слід прохолов.

— Боже, Боже, Боже!

— Не побивайтеся і не ридайте. Ваша, як там її... подруга другу добу чергує в поліцейській управі. Біжіть туди, хоч дайте їй перепочити. Знайдуть вашу дівчинку, далеко не могла зайти, а на поїзд її ніхто й не взяв би.

Заточуючись, Марта рушила крізь навстіж відчинені двері до сходів, як за привидом покійника.

— Пані Марто!

Марта покірно вернула ся і байдуже спостерігала чорними провалами очей, як «Текля» (у гадці їй зринуло саме це ім'я господині) силкується зачинити двері, машинально кинула ключ до кишені, нарешті в погляді прозирнуло запитання.

— Хотіла вам сказати... — нерішуче почала Марселля.

— Я вас слухаю.

— Учора була в полковника Родзісада, він саме балакав з майором Ренетом, я мимоволі зачула: «Між арештантами, котрих ми випустили, пане полковнику, справді був особливо небезпечний суб'єкт, що ховається під прізвиськом Цезар. Запала довга мовчанка, і полковник спитав: «Чим він займається?» Ренет сказав, сміючись: «Організовує у Львові підпільний університет». Полковник теж засміявся... На всяк випадок я вирішила...

— Не можу второпати, навіщо це мені, — на Мартиному обличчі майнула тінь роздратування. — На якій вулиці будинок жандармерії? — запитала вона нетерпляче.

Марселля похнюпилася, назвала вулицю й зідхнула:

— Біжіть...

Марта чула за собою її несміливі кроки. Марселля зійшла вниз і з грюкотом зачинила двері на ганку.

На першому поверсі в комісаріяті світилося цілими ночами в будні і в свята. Прокурені тютюновим чадом коридори, засиджені мухами жарівки, пошкрябані ослони й довгі столи, повні почекальні скарги, зідхань, стогонів крізь дрімоту, ридань. Усі намагалися додержувати тиші, та стояв гул, як у вулицу, а над ним подеколи зринали викрики чергового поліцейа, що сидів за батареєю телефонних апаратів: «Такий то є? Підійдіть но сюди». Секретарка з вологим від поту лобом і темними від безсоння підковами під очима вручала відвідувачеві довідку, кидала до шухляди півтора злотого або давала здачу, а черговий вигукував знову: «Такий то є? Підійдіть но сюди».

Марта жажнулася, побачивши стільки зім'ятих скорботою обличчя попід стінами, між лавками. Мирося дрімала під грубою в куточку, скульбачившись, сховавши на колінах голову, щоб не било світло.

— Ой, Мартусю, нещастя, — мовила вона хрипко.

Марта почувала те ж саме, що їй сказала Марселля.

— Це якась пошесть, — додала Мирося. — Дивися, скільки людей. Хтось з членів сім'ї пропав, а хтось тут днює і ночує, чекаючи вістки. Діти... — Мирося запнулася, — та все таки вирішила доказати: — Діти чогось накладають на себе руки. Навіть от ці вовкулаки в чорному дивуються. — І поквапилася запевнити: — Олеся вирішила тебе злякати. Знайдеться. То що — чимчикувати мені додому? Ой, як при-

паду до подушки — три доби не встану. Чи дочекатися видна?

— Вже світає, іди, Миросою, дякую.

— Яке спасибі, Мартусю? Не допильнували, хто, як не ми, винні! Мама, сердешна, геть зіплакала очі. То йду...

Марта вмостилася на Миросинім місці. До неї підійшла пригноблена журую жінка в чорному.

— У вас, пані, синок?.. Донечка?

Марта нараз захлинулась риданням, і жінка позадкувала між лави, ховаючи винуватий погляд.

— От заморока, — бовкнув якийсь чоловік за рижком груби. — Нікому не дасть спокою. Таке ж у тебе горе, як в іншого, якого дідька лазиш!

— Найприкріше, що завше перед нещастям не зауважиш якоїнебудь дрібнички, — про себе мовив дідусь, що сидів на долівці, заклавши по-турецьки ноги. — От що, прикро! І ніби вертиться на гадці, що треба зробити, але ніколи не зробиш. Це вже, добродію, бісова витівка. Тут нечистий має більшу силу, ніж сам пан Господь.

З реплік і перемовок Марта зрозуміла, що вона сидить у дитячому відділі. А є ще два відділи, які розшукують дорослих, — чоловічий і жіночий.

— Олюнько! Ластівочко! — скрикнула молода жіночка з лапастими плямами на чолі (ходила при надії). Прийшла до тям після паморочного сну, жалісно скривилась, захлипала, повторюючи самими вустами: — Олюнько, Олю...

«... Не уявляю собі нас трьох...»

Мамо, лягай і візьми мене до себе. Тут порожньо. А ось так мені найліпше. Якби, мамо, можна так завжди! Якби можна було не рости, мамо, я...

Мамо, а того чоловіка ми вже разом переконаємо... От ще! Гадаєш, я не розумію, чого ти мовчиш? Ти боїшся, щоб мене не одібрали. Я, мамо, нікому не скажу, навіть коли б убивали. Ми ж знаємо, мамо, що я совсім не Олеся. Мамо, в тебе дуже серце закалатало...»

— Дитино, де ти? — Марта затулила руками лице.

«З самого початку нам ведеться, як з Петрового дня... Спиш, мамо?.. Ще набалакаємося. Спимо?»

— ... Знайшли в лісі... Впізнали по латочці на штанях...

«О, мамо! Ми багаті, а я думала, що нам так багато всього треба... Я чекала на тебе, і не було нудно...»

«Боже, відбери в мене пам'ять! А ці люди? Вони так само чують дитячі голоси.»

«Я вже пішла б кудись...»

— Ось і пішла, — прошепотіла Марта.

«Надворі веремія, а біля нашого будинку довго крутився якийсь чоловік з парасолькою і ціпком.»

— Шпик.

«Доц ляскае, як конопляний батіг... Пані! Хіба я пані?..»

«Здається, вона лиш тоді й сміялася. Більше я її сміху не чула».

— Звідки беруться хмари, мамо?

— З моря. Випаровується вода і збирається в хмари.

— З якого моря ці хмари, що кроплять нас цілий тиждень?

— З Балтицького. Кропитимуть нас, доки не попливуть хмари з Чорного моря, тоді ще тиждень помрочить і випогодиться.

— Так?

— Еге ж.

— Так завжди буває?

— Мабудь, тільки в Галичині. Може, й далі, не знаю.

— Велика земля, правда?

— Дуже.

— Певно того, що вона — вічна. Мамо, а чому люди не вічні? Тоді вони мусили б бути ого які великі!.. Мамо, і нема на світі жодної вічної людини?

— Нема.

— А чого Марселля згадувала якогось вічного жида?

— Це герой казки.

— Оповіси мені?

— Коли Ісуса страчували, його примусили нести на високу гору важкий дерев'яний хрест. Дуже стомившись, він хотів було сперти хрест об стіну якоїсь хатини. Але її господар не дозволив це зробити...

— Які безсердечні бувають люди! Мамо, в них зовсім нема серця?.. Я не хочу жити вічно і не хочу бути недобрю. Я хочу, щоб мене любили, і ти, мамо, щоб дуже, дуже любила. Так, щоб ніколи мене не покинула. І я тебе, мамо, ніколи не покину. Як ти будеш старенька, я буду тебе доглядати. Ой, мамо! Не хочу, щоб ти була старенька...»

— Пані, чуєте, пані?

— Ви щось питали?

— Скажіть ваше прізвище, я вас розбуджу, — дідусь, що сидів по-турецьки долі, підсунувся ближче до груби. — Поспіть, ви дуже стомлені.

Збитий набік кашкет, пасмо волосся над вухом і золотаві цікаві очі робили його схожим на погано загримованого підлітка. До того ж він володів деренчливим тенорком.

— Дякую, — озвалася Марта. — Я однаково тут не задрімаю.

Дідусь похитав головою.

— Як на душі нема спокою, то й сон не бере. Он молодичка, — показав на жінку з плямистим чолом, — третю добу ходить, ходить між ослонями. Якись такі діти повелися пані... В неї синок пропав. У мами живіт росте, воно щось собі пошніпало, пошепталося з сусідськими бахурями і в

гвалт: «Не хочу, щоб ти мала ще одну дитину, я й так в латанках і голодний». І подався з дому. Може, то й не дуже дивина, бо вона — гуляща. Одне собі набігала, тепер друге, а на вулиці хлопця байстрам обзивають, розуміє він усе незгірш дорослого. А у вас що за лихо, пані?

Марта не відповіла, одначе дідусеві кортіло погомоніти, і він кивнув позад себе, де сидів суворий худорлявий вусань.

— А в отого хлопчисько не вернувся зі школи, — мовив стиха. — Кажуть, у місті орудує якась банда, що перепродує до Німеччини заморожену людську кров. Питаю, пані, а у вас що сталось?.. Га?.. Я теж третю добу мучуся. Щез онук. Ех! Знову збурилася душа, а мені не можна хвилюватися, в мене хворе серце. Вже й курити перестав і, Боже борони, хмільного до рота не беру, а воно ще тяжче. Видно, туди вже дорога стелиться, — пробурмотів засмучено.

«Мабуть, банда, про яку він згадує, таки орудує, — подумала Марта, — Про такі речі газети не пишуть. Газети... Попрошу Свида, щоб надрукував оголошення. „Згубилася шестирічна дівчинка. Тендітна, широко розставлені карі очі, русяві заплетені кіски, опукле чоло, прямиий носик, пухленькі губки, на правій щічці перчик, зодягнена в жовтожарий вовняний домашнього плетива костюмчик, червоні черевички з високими халаякками і сірими смушевиими облямівками, світло-зеленого кольору плащик і шапочка, білий шалик...”»

— Не плачте, пані. Думайте про щось сторонне.

— Якби сила...

— Пані, а я вас нібито знаю, чи десь часто бачив.

— Я маю деякий стосунок до газети «Земля і воля».

Дідусь покрутив головою.

— Газет принципово не читаю, а з репортерами не мав сутичок. Алеж...

— Якийсь час я працювала манекенницею.

— О, справді! Я ж то міркую: або артистка, або співачка, або... Ви працювали на бульварі Легіонів? Мене туди щотижня волокли дружина з донькою, модниці. Одягалися не дозволяв гаманець, то бодай милувалися досхочу. Надокучить мені, не раз кажу старій: «От закохаюся в котрусь дівчину, з цих на помості, тоді пожалкуеш, що водила на виставку. Глипни но, які гарненькі». Всі ви там були одна в одну, красуні. Парижанин жадав вразити тутешню публіку. Коли ви увійшли сюди, я зразу кинувся: дуже знайоме обличчя, хода, гонорна постава. Бодай би не стрічатися у цій чиновні... Ми перестали відвідувати виставку ще до її скасування. Донька вийшла заміж, дитинча за дитинчам, та й занехаяла себе цілком. А ще — чоловік без роботи. Нині лише одна можливість вижити: льяольність. А зять гострий на язик. — Дідусь звів брови і скривився. — Потрапив в опалу за Вітоса. Гадалося, стане самовладцем Поніковський — простять йому. Алеж ні! Змінилася орієнтація, змінився ка-

бінет, проте нікому нічого не пробачають. Навпаки... Ну, наш страждає, бо гордий і деркий. А його університетський товариш — чесний, слухняний і покладистий чоловік. Служив у міській управі. Взагалі — тямущий. Примушують його робити дурниці, він і робить, хоч знає, до чого це призведе. Правда, все акуратно занотовує в щоденнику, коли начальство похопиться — дурниця вийшла, — він їм тиць під носа, дата, дослівне розпорядження. Що ви думаєте? Його за це зненавиділи і звільнили з посади.

— У таких випадках треба прикидатися винним.

— Атож! — старий гірко всміхнувся. — Щастя, що не причепили ярлика. Адже міг він, скажімо, вести спеціальні спостереження для закордону! Нині державну мораль з-під нігтя висуть. Теперішній начальник триста років тому був попом, двісті років тому — революціонером, сто років промишляє махінаціями і носить посвідку тайного співробітника жандармерії, а далі не уявляю, чим займається.

— Писатиме історичні мемуари.

— Цілком можливо. Стане письменником... Надворі, слава Богу, вже день. Скоро невістка принесе сніданок. За ніч більше виголодієш, ніж без перепочинку на фабричній зміні. Від сопухів надить закурити. Люди повтягували голови в плечі, сплять. Міняється черговий. Можна і подрімати: до десятої години відділ розбиратиме заяви. Поспіть трішки, пані. Лиш скажіть прізвище, бо, може, порушиться розпорядок, як позавчора.

— Чорнеза.

— Таке прізвище, що не забудеться.

Марта притулилася головою до холодної, облицьованої білим кахлем, труби, і раптом їй спало на думку: «Вони (поліція) нехай шукають, але й мені не сидіти».

— Я, мабуть, попрошу чергового, щоб потелефонували мені до редакції, — сказала вона, звертаючись до дідуся.

— Звичайно, пані. Ви даремно не подумали про це раніше.

— Нічкувати доведеться тут. Але вдень, либонь, не варто.

— Так, пані. Ці службисти вас, безперечно, послухають і зателефонують в разі чого.

— До побачення. Бажаю вам втішних вісток.

— Взаємно, люба пані.

Черговий — молоденький, свіжий і полискующий, мов у молоці скупаний, поліцай — шанобливо запевнив Марту, що негайно сповістить, якщо будуть новини. Він старанно вимовляв слова і дуже зніяковів, не знайшовши польського відповідника до слова «негайно».

На вулиці Марта вирішила не йти до редакції і подзвонила Найді.

— Привіт, ясочко, звідки телефонуєш?

Марта сказала, що в неї горе, і вона хоче його бачити.

— Іду, — промовив Захар. — Де тебе шукати?

— На Ринковому майдані. Слухай, Захаре, Мирося Коваль не вийшла на роботу? Ні? .. Ну, я чекаю.

Він простував підбігцем, Марта завважила його перед трамваем, і в неї тьохнуло серце. Кондуктор погрозиив Найді кулаком.

— Мартусю... — прикусив по-дитячому губу.

— Пропала моя Олеся, Захаре. Що робити? Мирося Коваль подала в комісаріят заяву на пошуки.

— Коли?

— Зникла? Того ж таки дня, як я поїхала до Золочева.

— Чого ж Мирослава мене не повідомила? — сказав він з жалем. — Поліція? У них така методика, що можна сконати через невідомість.

— Я вблагала чергового, щоб подзвонили до редакції, коли щонебудь вияснять.

— І в редакції нема чого тобі видіти. Іди спати, ти дуже змарніла. Я передам Полянському, щоб час від часу попитував, що там у комісаріяті з'ясували, він має до них доступ, а ти мерщій відпочивати. — Він у задумі стенив плечима. — Я навідаюся до тебе додому. — Він глянув на годинник. — Найпізніше, Мартусю, о третій по полудні. — Покрутив головою. — От Мирося! З жінки ніколи не вийде добрячого журналіста. Ми ж маємо певні повноваження, зв'язки... Поліція? Що поліція! — Іди, Мартусю. — Він легко скерував її в бік тротуару, а сам попрямував до телефонної будки.

Коли Марта уздріла на подвір'ї чоловіка, що нетерпляче проходжувався уздовж квітника, їй стало зле, і вона мусила спертися об штахети. «Боже, що в тебе ще на мислі?..» Чоловік обернувся обличчям до неї, це був Тодосій Сліпчук, але від цього Марті не стало краще.

— Пані Марто! — кинувся він назустріч. Одначе він не здогадувався, в якому вона стані, і затуркотів: — Я прийшов услід за вами нічним поїздом, уже години зо дві чекаю — ніхто не озивається, всі входи на замках. Пан Юліян листа вам передав.

З перших слів Марті здалося, що це один із запата-райканих цензорами листів з в'язниці. Юліян писав про вкрите снігом поле, спокій і довгий сон, що, мабуть, надовго обкутає все довкола. А наприкінці: «Вибач, Мартусику. Якись ко-струбаті гадки, асоціації. Пишу при „гостях”. При першій нагоді нагадаю про себе. Цілую. Обривається серце. Що вдіеш, друженьку...»

— Його заарештували?

— Злетіли, пані Марто, справжнісінька облава.

— Це їх коханий обряд.

— Що, пані Марто?

— Нічого, — вона подала йому ключі, — Відчиніть будь ласка.

Це вже скидалося на змову. Марті коштувало великих зусиль одігнати п'янку, спокусливу думку і спонуку вибігти з вереском на вулицю, крикнути натовпові: «З мене висотують жили, добийте мене, люди!»

— Ось стілець, Годосію, сідайте. — Опустившись на канапу, вона підперла рукою голову, погляд її впав на недоречне, беззмістовне скупчення шафок і шухляд, дивовижну суміш готики і модерну — Юліянів смішний витвір — фаєтон. — Ви, певне, голодні, Годосію. Я не в змозі накрити стіл, будь ласка, подивіться на кухні, там щось повинно бути.

— Про мене не турбуйтеся, пані Марто. Але, може, вам треба підкріпитися? Не знаю, чи потраплю, я звик задля себе бавитися з горщиками. Як — я зможу приготувати вам каву?

— Запаліть примус.

Тодосій подався на кухню.

— Ось і навтішалася, — сказав тихо. — Нарадувалася, тепер спокутуй. Велике і тривале щастя не дозволяється. *Est modus in rebus.*¹ Знову все в тебе забрано, шкіра твоя залубеніє, а що ще велено рабі!..

— Що ви тут робите? — почувся Марселлін голос.

— Каву... Варю каву для пані Марти.

— Що чути? — спитала Марселля з порога.

— Нічого невідомо.

— Це ваш знайомий?

— Інакше його тут не було б.

— Якийсь... поважний, наче церковний староста.

— Такий уже є.

— Пані Марто, — звернулась Марселля, вмоцуючись поруч на канапі. — Признайтеся, ви від цього не втратите: вашого Юліяна випустили?

Марта кивнула.

— І вже забрали?

— Приїхав ось чоловік сказати.

— Пані Марто, я вас не видам, люди, котрі пережили таку наругу, як я пережила, — не роблять підлоти. Юліянова кличка — Цезар?

— Так, — відповіла Марта по павзі.

— Значить, йшлося про Юліяна. І його забрали, пані Марто, і всіх, у кого він був. Ренет сказав: ліпше їх замкнути, перш ніж розійдеться чутка про університет. Каже: зовсім нам не до речі тяганина і слідство, тим паче, що університет — це світовий скандал. Полковник Родзісад згодився з ним. І про вас була бесіда. Даруйте, пані Марто, Ренет питає полковника: «А як бути з дівкою?» Полковник засміявся: «Пане Ренет, вам уже тридцять, а ви досі не знаєте, для чого мужчині дівка. Цезар — хитрий конспіратор. Ті часи минули,

¹ Речі мають міру (лат.).

коли дівкам видавали таємниці». Я вам, сердешна моя, додала болю, але я не могла мовчати. Думайте, що хочете.

— Я лиш можу вам подякувати, пані Теклю, — Марта торкнулася її руки.

Господиня відштовхнула Мартину руку і зблідла.

— Пані Марто! — промовила, затуливши долонями очі. — Прошу вас, молю, благаю — не називайте мене так. Вам так гірко, сестро, ви мене повинні зрозуміти: Текля вмерла, я вмерла, пані Марто, я хочу ожити. Марселлею охрестив мене цей кат, полковник. Я божеволію, у мене немає імені. Я народжуюся заново без імені...

Вона вмовкла, до кімнати увійшов з татцею і двома горнятками кави Тодосій Сліпчук. Цей чоловік страждав душевним дальтонізмом.

— Ви господиня, правда? — запитав він добродушно, намагаючись зазирнути Марселлі у вічі. — Я і вам налив кави. Прошу, пані Марто, прошу пані... Не знаю, як зовуть вас... Я Тодосій Сліпчук... — Він не помічав, з якою ненавистю дивиться на нього Марселля. — Мій аргентинець, небіжчик, полубляв міцну-преміцну каву. Може, я трохи переборщив, то вибачте. Прошу, пані Марто. Прошу, пані...

— Марто! — гримнула Текля-Марселля.

— Теж Марта? — аж ніби зрадив Сліпчук. — То покуштуйте, пані Марто, зварив за аргентинськими смаками.

Марселля позирнула на Марту, Марта — на Марселлю, обидві стенули плечима і всміхнулися.

— І сміх і гріх, — прошепотіла Марселля.

Тодосій і собі налив кави і всівся ближче до жінок.

— Коли ми їхали на Україну, пан Костянтин наповідав: «Усе можеш лишити, тільки не забудь набрати кави». У нас цей напій таки мало вживають. Ого, якби довелось з дому вривати копійку на каву, моя небіжка Надя вигнала б з хати: «Геть з цією сажею!» — Тодосій кумгикнув і запитливо зиркнув на жінок. — То як по-аргентинськи — смакує? Це і в добрі і в злі скріплює чоловіка. Звичайно, добра нині менше, — він зідхнув.

Марселля поставила на татцю горнятко і, смикнувши головою, замість «дякую», подалася до себе.

— Приємна жінка, — сказав Тодосій, ще Марселля добре не зачинила дверей. — Приємна, — повторив і звів на Марту очі: — Пані Марто, поїзд мій увечорі, походжу трохи по місту, до вас ще навідатися?

— Будь ласка, заходьте.

— Ви будете дома?

— Не ждати ж вам півдня на вокзалі. Прошу, якщо навіть у мене виникне якась потреба піти, то ключ залишу в дверях. Та й Марселля, мабуть, буде дома.

— А хто це?

Марта не відразу збагнула, про що він питає.

— Хто це Марселля?

— Марта. Я мала на оці Марту, господиню.

— Вона не працює?

— Ні.

— А з яких прибутків живе?

— Здає комірникам частину будинку.

— Весь — її власний?

— Так.

— Дорого бере за кімнату?

— Сорок злотих.

Тодосій замислився.

— Це не густо.

— Що саме?

— Коли винаймати навіть п'ять кімнат — на прожиток мало. Видко, чоловік працює.

— Марселля самотня, пане Сліпчук.

— Марселля?

— Даруйте, Марта, — Тодосій міг роздратувати безмовну колоду. Одначе на його обличчі проступила розгубленість, ніби його розіпрували, і Марта сказала: — Марселля — це моя товаришка, ми з нею так зжилися, що я незмінно збиваюся, коли розмовляю про... про Марту, адже і з нею ми зблизилися: господиня, добра жінка...

— Приемна.

Тодосій пішов, щось маючи на думці.

«Марселля справді стає людиною, — подумала Марта. — Ні, це не провокація. Якби вона була замішана в змові, то навіщо їй було попереджати про розмову Ренета з Родзісадом? Адже Юліяна забрали вчора, а вона сповістила це сьогодні вранці».

— Вирядили гостей? — Марселля поклала на стільчик перед Мартою таріль з тертюхами. — Поїжте, пані Марто. Я певна, що самі ви про себе не подбаєте. Я теж така, пані Марто. Коли на серці не розвидняється, а життя скидається на мішок, наповнений гадюччям, сконала б, лежачи, тільки б мене ніхто не чіплявся. Але в прикру годину самота небезпечна, і я вас турбуватиму. В самоті й схибнутися не тяжко. Я це по собі знаю. — Вона якось знітилась, та щось у душі її, як завжди, швидко перемололося; знову сівши біля Марти, вона мовила спокійно: — Треба жити. Треба якось жити... — По хвилині додала: — Якийсь дивак отой ваш гість. Що за людина?

Марта коротко розповіла їх про Сліпчука.

— Видно, дуже добрий. Ні лукавинки, ні підозри. Світ скаженіє, а він лишається добрий... Мабуть, жити з такою людиною легко... — Посміхнувшись, вона пильно подивилася на Марту. — Для нього я вже стала Мартою. А що далі?

— Ліпшайтесь Мартою і для інших.

— Як то кажуть, за добрим чоловіком і дорога лінша.

Марта не озвалась. Для Теклі це питання надзвичайно серйозне, а для будь-кого, навіть для неї, — ще одна мелодрама. Вона сама здатна це тільки зрозуміти, а сприйняти щиро може хібащо Тодосій. Можливо, Текля це відчуває.

— Я вас довго недолюблювала, пані Марто, і це ім'я мені стало осоружним. А за що я вас недолюблювала? Бо ви непохитна?.. Алеж і зараз ви тримаєтеся так, як я не змогла б... Марта... Не знаю... Бідолаха Юліян не походив на волі. Олеся, видно, через нього втекла.

— Вона його дуже не хотіла.

— Сироти, пані Марто. Їх тяжко виховувати, і нема за це дяки.

— Мені здавалося, вона вже звикла, що Юліян повернеться сюди. А вона прикидалася, пані Марто... Як — вам не прикро, коли я вас так називаю?

Марселля спохмурніла і не відповіла.

— Олеся прикидалася. Юліян сюди приходив. Вона прогнала його, обляяла поганим тюремником.

— Ось воно що! Прогнала... Тепер я за неї починаю боятися. Нещасна, збаламучена дитина. Ревниве, як звірятко. Марта глянула на годинник. Щойно дванадцята.

— Хочете спати?

— Мабуть, трішки полежу.

— Гаразд, поспіть. Я чогось знову вертаюся гадкою до вашого кумедного гостя. Отакі люди — щасливі. На нього злишся, а він цього не розуміє і не бере до серця.

— Розбудіть мене, будь ласка, о третій.

— Добре, пані Марто.

ГЛАВА V

Прокинувшись, Марта побачила в кімнаті Найду, Сліпчука і Марселлю, чулися якісь голоси в коридорі.

— Хто там балакає, Захаре?

— Мирося зі своїм Михайлом. Чоловік закінчив студії і вернувся працювати на рідній землі.

— Що сталося?

— Викликали в одне управління з приємною назвою і сказали: «Пане Коваль, навчання можете продовжувати, але диплома вам не видіти, як свого носа, бо ви мали честь ляпнути дурницю». Михайло вирішив, що йому нема сенсу проціндрювати в Кракові жінчині гроші.

— Що ти довідався, Захаре? І чого ви всі стоїте? Скидається на те, що мені мали вирізати пухлину, але виявилось — пізно, і ви не знаєте, що мені сказати...

— Ми вже подумали про все, — на Захаровому лиці виступили червоні плями. — Погано, Мартусю.

— Кажі. Кажіть.

— Олеся погубила себе.

— Ой... — її схопила судома.

Яскраво світило сонце, топився сніг, навколо театру розпливалося веселе гурчання струмків, що падали ринвами в підземні канали.

— Полтву забудували бетоном п'ятнадцять років, — сказав Михайло Коваль.

«— То правда, мамо, що піді Львовом тече річка?»

— Так. Вона називається Полтва.

— І вона під містом умирає?

— Умирають тільки люди.

— А звідки вона береться?

— Із джерел.

— Це такі печери, де нуртує вода?

— Так.

— То джерела — живі.

— А річка — теж. І вона вмирає в камінних каналах... Доки вона не запливає в підземний тунель — то жива. І в тунелі ще живе. А там, де спускають нечистоти, починає вмирати.

— Я знаю, що вмирають люди. Звірі — гинуть, риба і раки — засинають, а раби — конають... То, якщо в річці чиста вода, мамо, а в неї зливають бруд, — вона вмирає...»

— Закінчили роботи в дев'ятому році...»

Під чавунною декою, десь у надрах землі, клекотали і билися об мури темні запінені потоки. Марта торкнулася пальцями холодного металу.

— Куди ж ти пішла, Знахідко, Таємничко, мій тюремний ангеле? Де ви, тюремні привиди? Боже, Боже!..

— Люк не дозволять відкрити, — сказав Найда. — Ключ у прибиральниці з театру. Вранці прибиральниця відкрила люк, щоб зсипати сміття. Каже — якесь дівчатко ходить довкруг. Дітей вабить подивитися, що там у землі вилітає. Але прибиральниця щось не сподобалося у тому, як дівчинка ходить довкруг. Іди собі, дитино, каже. Тут нема нічого цікавого. Брудний канал. Дівчинка одійшла. Прибиральниця висипала сміття, одвернула за другим відром, що стояло тут же, за крок. Не встигла підняти — тільки мелькнула, як пучечок молоді трави, зелена шапочка. Каже прибиральниця — я добре запам'ятала, як зодягнена, бо щось мене занепокоїло в дитині. Була в червоних черевичках, облямованих сірим хутром, з-під зеленого, ясно-зеленого плащика визирала вогнистого кольору спідничка. Я ще подумала: так святково вбране, як сонечко між зеленими вітами...»

— ... Звичайно, про такі випадки поліція не повідомляє.

— ... Я ж сам не запам'ятав, як і в чому зодягнена.

— Така хвилина.

«То правда, мамо, що піді Львовом тече річка?..»

— Чому ти пішла в бруд, дитино? Чому саме в бруд? Адже ти знала, що це смерть! Чому в бруд? Чому в бруд? Хто тебе навчив так скарлати себе?

«Якщо в річці чиста вода, мамо, а в неї зливають бруд, — вона вмирає...»

— Так, дитино, вмирає. Життя вмирає від бруду. Вмирає життя... Його неймовірно важко захистити, дитино, моя квітонько. Оргія руйнування. Сили розкладу живляться, як

гієни, падлом. Їх ідеал — це труп... Що ж ти вчинила? Де ти набралася жорстокого себелюбства, з котрих рук? Чому ти така напружена?

«— Мамо, ти пошлеш мене до школи?»

— Так, Олесю.

— До тої, що з язичієм?

— Яким язичієм?

— Ти колись балакала з панею Мирославою...

— Я тебе пошлю до нормальної школи. Що ти собі вбила до голови?

— Мамо, чого мені страшно, коли я вчую слово «тюрма»?

— Цим не переймайся, то справа дорослих.

— А якщо тебе заберуть?

— Я не злочинниця.

— В тюрмах тільки злочинці, мамо?

— Олесю, тобі пора спати.

— Так, мамо?

— Ні.

— А ще хто?

— Чесні люди.

— Мабуть, вони дуже, дуже чесні.

— Так.

— Ой, як вам усім тяжко, мамо. Лиш дітям трохи добре. Якби ти, мамо, навчила мене французької мови, я б не розуміла, про що ви балакаєте, і мені було б ще ліпше.

— Якщо ти чогось не можеш уявити, то спитай і не вигадуй дурниць.

— Більше не буду, мамо...»

«...Очі в тебе гарячково блискучі. Ти мое зацьковане звірятко, як мені тебе вирятувати? Я не вмю тебе захистити».

«Це такі печери, де нуртує вода? То джерела живі... І вона вмирає в камінних каналах...»

— Подароване катівнею щастя! Тюремні мої привиди, тюремні розрадники. Навіщо ти це вчинила, рідне моє?..

Тодосій щось уперто допитувався в Найди, і той одвертався, ховаючи наповнені сльозами очі.

— Чого ти пішла в бруд? Чого пішла в бруд? Чого, дитино? Чого?

— Миросю, заберіть її звідти...

— Дайте їй напитися. Швиденько. Винесіть же склянку води!

ГЛАВА VI

Полянський не провокатор, — сказав з обуренням Найда. — Коли ти, Мартусю, думаєш, що він провокатор, то ліпше скажи, що я несосвітений дурень, не розуміюся на людях, нездара. Цей чоловік шукає сам себе, ні ти, ні Юліян йому не потрібні як жертви. Навпаки, ви йому, може, потрібні як ря-

тівний пояс. Взагалі, я не втямкую, як можна робити добре діло з солоною міркою егоїзму. Та ні, це легко збагнути. Ви одмежувалися зі страху бути проданими і політикуєте. Треба залучати нові сили, адже дефензива не спускає з вас ока. Я шаную Юліяна, але я його поважав більше рік тому, коли він своєю енергією, талантом розумної і далекоглядної людини об'єднував покоління, коли в ділі, про яке він сказав хоча б одне слово, ніхто не сумнівався. Треба довіряти. Жменьку змовників одним махом стирають, а коли неспокійно довкола, вони розгублюються. Тим паче, коли для настрашки скарають десять, а повстають тисячі. Зрозумійте нарешті, що загал не має в чому вибирати. Ті поодинокі випадки запродавства, які вас насторожують, погоди не роблять. Мені здається, на Юліяна вплинула стихія тюремної конспірації. За Полянського я відповідаю головою. Якщо запідозрю Полянського — кинусь у Полтву... Даруй, Мартусю, це вихопилося мимоволі. Прости, будь ласка.

Марта похитала головою.

— Вас, отаких безшкірих, варто уникати хоча б тому, що у вас всі нерви на поверхні, і ви палко говорите. Адже і Верес — людина розважлива і здібна. Та зійшлися випити, наступного ранку — все кисляк, знову компанія і горілка, розгорілися пристрасті, і бомкнув про університет просто Ренетові в зуби. Май на оці, що цей паскудний майор шнеться на Родзісадове місце і знайшов спосіб консультуватися безпосередньо з Варшавою. Кожна Родзісадова похибка наближає його до мети, і він навісніє.

— У якій стадії ця робота? — запитав Михайло Коваль.

— Залишається почати навчальний рік.

— У такому разі я не збагну, чого затримка, — сказав Михайло.

— А того, що університет підпільний, — посміхнулась Марта. — Це тобі нічого не сказало! Ми маємо професуру і слухачів. Але комусь треба щоденно турбуватися про приміщення, нишком повідомляти про це студентів і викладачів, вести документацію, ретельно її ховати від зайвих очей. Юліян міркував собі це так. Найда, приміром, керує всіма справами з понеділка до четверга, Михайло Коваль має час підготувати все заздалегідь і перебирає ці функції на решту тижня. І так далі. Словом, повинна бути колегія директорів, при чому і Захар і Михайло знають тільки двох найближчих: того, від кого перебирають справи, і того, кому передають.

— Це слушно, — погодився Найда.

— Університет має негайно відкриватися, тому ми трішки переступили межі дозволеного. Лекції розпочинаються завтра. Четвертого дня від сьогодні роботу університету повністю забезпечує Захар Найда. Далі Ковалева черга, він передає справи мені, і на місяць я даю вам спокій.

— Це перші три дні ти будеш займатися організацією?

— Я.

— Ти неймовірна жінка.

— Я цього не чула. Запитання є? Тоді обом — до побачення. Раджу вам менше зустрічатися в одній компанії. І утримуйтеся від палких промов, якщо досі цього не помічали за вами. — Марта осміхнулася. — А якщо досі ходили в облядунку апостолів, то вже його не скидайте. Зміни впадають у вічі.

Дома Марта застала Тодосія Сліпчука (відколи не стало Олесі, вона лишала ключ у дверях).

— Тамтого разу ви принесли мені потану новину, — сказала Марта, — і в мене стискається серце, коли я бачу вас знову. Добрий день, пане Тодосію.

— Доброго здоров'ячка, пані Марто. Новин ніяких не маю. Просто поманило до міста, — він звів на Марту щирі дитячі очі й зніяковіло потупився. — Поманило.

Тодосій не може втратити гідности, бо його захищає власна доброта, подумала Марта. Вона згадала, як силкувалася з'ясувати для себе цю його рису господиня, і в душі усміхнулася: невже пахне сватанням? Вона сказала:

— Щось не чутно пані Марти. Мабуть, її нема дома.

— Не чутно, — мовив Тодосій, з тугою глипнувши на двері. Він був зодягнений у посмужений білими пасемками гранатовий костюм і пов'язав краватку. На більці крісла звисав брунатного кольору сукняний плащ і зелений капелюх. — А пан Юліян уже написав?

— Ще ні.

— Минув тиждень, як його забрали.

— Видно, листи притримують. — «Браконьери намагаються примусити нас, щоб ми повірили в їхнє існування». — Ви давно прийхали, пане Тодосію?

— Вранці.

— Щонебудь гарного побачили в місті?

— Я й не ходив нікуди, — Тодосій злегка зашарівся, і його чисто виголене лице стало ще свіжішим.

«Отже, ситуація серйозна. Випадок потребує розвою. Випадок. Підозрілий випадок відкрив Бога і народив людину. Випадок — диво».

— Де ж це поділася моя господиня? — в Мартиних словах звучала доброзичлива усмішка.

— Життя, клопоти, — Тодосієве обличчя прибрало поважного і задумливого виразу.

Комедія. Щоб не розсміятися, Марта рушила на кухню готувати вечерю.

— Даруйте, — кинула з коридорчика, — я вас на хвилю покину.

— Прошу, прошу...

— Це «прошу» мене стосується? — запитала Мирослава, ставши у відчєнених на кухню дверях.

Марта подумала: «Михайло ляпнув про свою місію щодо університету Миросі, Мирося — мамці, а далі зійшовся на

консиліюм весь клан, і послали Миросю звільнити чесну галицьку сім'ю від небезпечних «функцій».

— Це Сліпчук, — сказала Марта, не зводячи на Мирославу очей. — Заходь, не стій на порозі.

— Я розшукую свого Михайла, — сказала Мирося. Марті відлягло від серця: «Виходить — гарячий хлопець, відразу взявся до роботи». — Казав, що йому конче треба тебе побачити. Не було?

— Ми розійшлися годину тому.

— Значить, я розминулася з ним.

— Кави вип'єш? — запитала Марта.

— Не відмовлюся. Сліпчук — чого?

Марта засміялася.

— Здається, згубив серце.

— Не розумію.

— Уподобав мою Марселлю.

Мирося аж сплеснула в долоні.

— Справді?..

— Точно покищо нічого не можу сказати. Але чуєш: Марселлі він теж припав до серця. «От добрий, несхибно добрий чоловік! Жити з таким — горя не зауважиш». Мабуть, згуляємо весілля.

— Це буде зворушлива пара.

— Марселля цілком змінилася з того дня, як побачила Тодосія.

Мирося схилилася на підвіконня, підперши рукою підборіддя, хвилю помовчала, стежачи за Мартою, що дзигію вертілась по кухні, і почала про своє.

— Мартусю?

— Слухаю.

— Юліян не пише?

— Ні.

— Ти знаєш, що Вереса випустили?

— Не знаю.

— Усіх, певно, продав.

— А що знав цей п'яничка? — Марта випросталась і зиркнула на Мирославу.

— Колись Михайло часто ходив до Вереса... Як би тобі сказати — Верес його духовний батько.

— Слава Богу, що не зробив алькоголіком.

— Михайло не може пити, — поморщилась Мирослава.

— Але річ не в цьому. Михайло дуже шанував цього Вереса.

— І що ж?

— Він шкодував, що цей чоловік пропадає.

— Припинимо діалоги, Миросю, кажи, що тебе непокоїть.

— Розумієш, цей п'яний Верес не дає мені спокою. Михайло розповідав, що це свідомо і розважлива людина. Але Вереса оточують якісь підозрілі візники, асенізатори і жебраки, котрим він проповідує «високу матерію»...

— Ну і що?

— Верес напивається і патякає, що на думку спаде. Сьогодні він застерігає Михайла не водитися з тимто і тим, а завтра тому самому типові відкриває душу. Знаєш, що Михайло розказував? Верес не нарозумиться. Якщо нема товариства, він сам п'є, сидить за столом і розмовляє про політику з темними вікнами. Впаде на руки, подрімає, відтак, прокинувшись, похмелиться — і далі читає вікнам молитву про те, як воно на світі ведеться.

«Голубонько, Михайло тобі щось сказав, — подумала Марта. — Ну що ж? Жінка трохи не надається для такої роботи. Може, я помилилася. Звичайно... Навіть сьогоднішня розмова з Найдюю і твоїм чоловіком, Мирославо, мені не вдалася. Трішки таємниці, трішки претенсії, трішки самовтіхи. Але університет буде існувати, якщо навіть Полянському доведеться когось притлумити з моїх милих, чесних земляків».

— Я вже це знаю, — сказала Марта. Вона вирішила, що їй нема чого приховувати перед Мирославою. — Якщо ти, Миросю, хочеш через мене попередити людей, які займаються університетськими справами... Ти, безперечно, щось знаєш про це?

— Знаю, Мартусю. Від Михайла. Але не подумай, що в захваті Михайло розмовляв з темними вікнами.

— Тоді вибач, що я тобі про це сама не сказала. Я вважала, що такої потреби покищо немає. «Знову по-бабськи, все беру на себе... Боже, як це важко!...»

— Я — маленька кирпата жіночка, що любить веселитися і всякі витребеньки, — сказала Мирослава. — Ти мене давно знаєш. Я невірніважена, пишу поганенькі віршики, не досить тямлю, в якому світі живу, але я дуже люблю Михайла і боюся Вереса, десь за моїм качиним носом, незграбною постаттю і слабеньким розумом є страшна, ненаситна жінка, яка прагне кохання днями і ночами, кожної секунди, я хворіла, коли ми були в розлуці з Михайлом, і прожени мене з хати, як повію, я прийшла до тебе тільки заради цього. Я боюся за Михайла. Я давно здогадуюся, що не Юліян — йому, сердезі, руки скручені, — а ти, моя товаришка (я тебе дуже поважаю і люблю, Мартусю, навіть побоююся тебе, як батька), ти смикаєшся на всі боки, щоб у нас щось було. Якби ти лиш знала, як тільки я заступалася за тебе, коли ти зникала з редакції, а Свид, мов відчуваючи, повзе в «цех»: «Мартусю кудись вийшла?» Кажу — пішла я якимсь паскудою на вулицю, придибав скаржитися на уряд, ми пирскали зо сміху, а Марта ж, знаєте, ладна б на гній поставити прапор «Землі і волі». Я, Мартусю, боюся, щоб те, що ви затіяли, не перетворилося в романтику занепаду. Я боюся, чи це робиться з розмислом, серйозно.

— Приємне освідчення. — Марта зашарілася. — Я тобі, Миросю, не могу дати гарантій. Одначе Верес поплив.

— Я дурепа. Звичайно, я дурепа, — Мирослава схопила Марту за руки. — Та глянь же, відьмо, на людину, з якою розмовляєш, — Марта кинула до кошика недочищену картоплину і осміхнулась. — Я дурепа, Мартусю?

— Чого тебе дідько надніс зіпсувати мені настрій?

— Ось бачиш — дурепа.

— Іди побалакай з Тодосієм.

— Ти мене зневажаєш?

— Ні. Миросю, ні. Дай подумати. Ну, чого втупилася?

Йди до Тодосія. Ти гадаєш, мене не переймала тривога? І мені деякі явища здавалися романтикою загибелі. Правда, після того, як я поховала доньку і вирядила за ґрати чоловіка, стараюся бути серйозною.

— Ти зла, Мартусю, — глухо, зі стогоном мовила Мирослава.

— Зла — не те слово. Я стала жорстокою.

— Мабуть, я піду, Мартусю.

— Ану сядь камінчиком.

— Ой Боже! — зідхнула Мирослава. — Ми гірші, ніж п'яні.

— Поговори з вікном.

Мирослава жалісно усміхнулась.

— Мене того і вразив цей Верес, що я не раз балакала з вікнами. Чуєш, Мартусю? Ти лиш уяви собі цього п'яного чоловіка перед вікнами, за якими панує темінь. Великий плаский лоб, посічений злишками короткої чернечої гриви, косі непевні очі, цупко стиснені, аж вивернуті губи, вперед випнула важка щелепа, ходять жовна, він простяг руки, стиснув кулаки і каже вікнам: «In vino veritas».¹ Каже: «Дозволь зробити тобі ревізію, життя...» І починає ревізію. Темні провали вікон зяють, як паці потворного, допотопного звіра. На вікна моторошно дивитися, не те що розмовляти з ними. Це межує з чаклунством. Тіло твоє стерпає, як грудка землі на морозі, ти його перестаєш відчувати, а в мізку ніби пролітає холодний вітрець...

— Щось я не дуже вірю в те, що з Вересом відбуваються такі складні перетворення.

— ... Ти усвідомлюєш, що розум твій ясний, як ніколи.

— Видаєш вікнам таємниці і забуваєш, що під стіною шпиг.

— Замовкни, не перебивай. Темрява, кажеш ти.

— Каже Верес.

Мирося всміхнулась, хоч очі залишилися серйозними.

— Темрява, каже Верес. Тупість і неосвіченість. Чим більша обмеженість і неписьменність — тим більша вимогливість, невблаганність і непростенність. Фанатика не вблагаєш і не переконаєш, бо він обкреслив себе колом стриму, як дикун. На межі кола — недовір'я і підозріння. Що то за мрійлива дитина блукає в самотині? Геть поезію, бо поезія необміряна прірва, незбагненність! Мрія — це невідоме, а ми його боїмося, як смерті. Невідоме несе смерть збудованій нами печері невільників. На палю мрійливу дитину! О, тепер до-

¹ Правда у вині (лат.).

бре. Тепер спокійно. Народ жує, народ будує, п'є горілку, чоловіки сплять з жінками, і народжуються діти. Народ щасливий... Народ, наш народ, про який ми піклуємося. Ми любимо народ, ми народолюбці. Ми гуманісти найвищої категорії. Ось так. Чим менше всяких темних почуттів (почуття — це тваринний незжиток у людині, це Стефан Балей, це Фройд), тим менше гріха. Наг'ємося і поміняємося жінками! Хто там наважився заговорити про реформи? Розіп'яти! А що він сказав? Треба розміркувати, либонь, він мав рацію. Ми тихесенько зробимо те, чого він вимагав, та не згадаємо його ні словом, нехай його реабілітують ті, хто буде після нас. Навпаки, його треба дощенту зганьбити. Ми інтелектуали (не такі ми вже примітивні фанатики, з цим давно покінчено, ми дещо читаємо, середньовіччя не вернеться), ми, коли нам буде круто, підсядемо до розумної людини, налякаємо її... Як налякаємо? Ей, сатрапи! Ду-ду-ду-д-д-ду! Трісь, бах, гуп, кленць!

Звучать фанфари. Це добре. Це заспокоює. Які вони в мене однакові. Ніби з-під одної квочечки. Однакові, однаковенькі, однаковісінькі. Зручно. Дивишся на одного — бачиш усіх. Тільки очі різні. Тільки погляди. До чорта, коли вже дадуть апарат, щоб проконтролювати, що там у них під черепками. В оцього гарнесенька жінка. Треба організувати маленький пікнік. Виїзд за місто, на лоно природи. Шатра, вино, голенькі круглі плечі. І стегна. Ох, стегна... Пікнік. Цікаво, хто запровадив цю традицію — мінятися жінками... О, кому варто відлити золоту статую. У цього гарна. Га-га-га-га. Ніби злетів, ніби в спеку стрибнув з крутого берега... Таке не забувається. Але вже розбецена. Вже на відході баба.

— Агов, сатрапи!

Вишикувалися, виструнчилися, однакові, однаковісінькі. Це добре. Це зручно.

— Отой-о мудрець... Як він там поживає? Не рипається? Не про це мова. Він не гомосексуаліст, ні? Є родина. Гарзд, добре. Добренько. Значить, так: «Пане мудрець. До нас дійшли чутки, що в сім'ї вашій якась незгода». Чудово, чудово.

Мудрець опустил очі, похнюпився, потупився. Дурень, адже нема святої сім'ї.

— Агов, сатрапи!

Вишикувалися, виструнчилися.

— Як звали отого-о француза, що писав про народ? Щось схоже на слово «мельник». Мелье? Мішле! Схоже на мішок. Жюль. Ага. Чудово. Пане мудрець, ви читали отого-о Мішле? Ти бач! Читав, сучий син. Ну, якщо читав, то розуміється на справах загалу. Ба, навіть сам, певне, пише. Аякже. Вчора Іван, сьогодні Мазепа. Мабуть, тямущіший, bestia, ніж отой-о Жюль-Міш... Ну ось. Тепер ми дещо знаємо. Народ чекає від нас одної маленької, незначної, просто нісенітничі, незначної, маленької реформи. Буде. Зробимо. О! Спокійно,

розумно. Пане, наведіть лад у своїй сім'ї. Не годиться. Негарно. Що подумують люди? З кого тоді брати приклад?

О! О! ..

— Сатрапи, внесіть зміни до параграфа такого то, статті такої то. Зформулювати вам? Напишіть, я подивлюся. Ну, ну! Марш!

Загал. Ах ти чорт! Це страшно. Загал — це страшно. Але є мудреці, є мудрі люди, є мудрі керівники. Дітки несуть віночки до пам'ятника. Як зворушливо! Що? Сльоза капнула. Подумують, що плюнув на документ, а це важливий документ. Біс, чорт, дідько з ними! Маленький пікнік. Шатра, голенькі плечі... Га-га-га-га! Стегна зблискують, стегна шмагають. Які в них однакові риля, які в них потворні риля, а жіночки вродливі. Ну, що там далі? Бом-бом-бом, бом-бом-бом, бом-бом-бом-м-м-м... Так, загал — це страшно. Але навіщо Родзісад? Навіщо Івахов? Навіщо Івакін? Всезнавець Івакін?.. Знавець Івакін?.. Родзісада треба звільнити. Постарів. Зледащів. Тільки пихи багато. Тоді зарозумілий Ренет... Ні, Родзісад нехай залишиться. Втрата статевої спроможності. Так твою перетак! Ша! Спокій і ще раз спокій. Витримка. Розважливість мудрого діяча.

Бом-бом. Маленький пікнік. Що робити з отим-о писакою? З отим-о борзописцем? Шизофр...

— Агов, сатрапи!

Ду-ду-ду-ду! Трах, трісь, бам.

— Як зовуть отого-о писаку? Тих... Михи... Слухайте мене уважно, сатрапи. Ши...

— Шибениця!

— Дурень. Шизо...

— Шизо...

— Хором! Ши-зо...

— Ши-зо...

— Фре...

— Фре...

— Нія.

— Нія.

— Стоп! Передумав. Все таки це непристойні речі. Він часом не гомосексуаліст? Ні? Сім'я? Маленькі непорозуміння? От ідіоти. Навіщо сперечатися з жінками? Вони не заслуговують нашого гніву. Вилай подумки, а там... Маленький пікнік. Сатрапи! Мабуть, оцей-о писака статево незріла людина. Ось бачите...

Що далі? Тринди-ринди, тринди-ринди, тринди-ринди. Цікаво! Якийсь зміст неодмінно є. Гарні слова. Слова для гімну. Не згинула Польща!.. Чого їй гинути? Наш народ, наша молодь, наша армія, наш Йосиф... Не вірю, що Пілсудський двічі втікав з Сибіру. Лаври борця, о, великий мученик! Наш Йосиф... Бом-бом-бом. Ці прокляті галичани. На кожному місцеву душу — п'ять колоністів! Так. О!.. Домагаються шкід, мови. От халепа. Не влаштує їх язичіе. Ідіоти! Мова — це взагалі халепа. Це незжиток минулих епох. На

біса вона? Є дороговкази. У відповідних місцях: вхід заборонено! Купатися заборонено! Доступ за-бо-ро-не-но! Є портрети. Є гасла. Скільки грошей уперли на фарбу! Безперечно, мова — дикунський незжиток.

— Сатрапи! Сімейний конфлікт отого-о писаки розглянути публічно. Щоб було повчально, чуєте? Ну ось...

Потрібна маленька, малесенька дискусія. Іван сперечається з Петром. Лаються? Ганьба. Павло (ач яка пика, надудлився від державної цицьки!) виступає з аналізою Іванових і Петрових помилок. Сатрапи! Петро з Іваном посперечалися. Полаялися. Дискусія. Прихильники. Подівіться пильненько, кому там охота базікати. Еге ж. Так, чорний список. Списочок. Не треба роздувати. Павло виступає з аналізою помилок. Нехай потішитися, незабаром йому прикро стане. На нього ополчиться молодь. Так, нікчемний дурень. Але хитрий, бестія. Його зацькують обидва табори. Що ж, так воно ведеться. Тром-бом, тром-бом. Чому ви не організуєте маленький пікнік? А треба! Давно вже треба... Секретарка. Мовчить. Костиста, як драбина. Тамта була м'якенька, м'якесенька. Розбещена... Нехай підшукають гарну секретарку... Авжеж, ми трішки циніки. Сильні люди переважно трохи тее. Наполеон. Ми не можемо робити історію. Нам доводиться чекати, поки вона зробиться. Ми не можемо примусити плід досягнути швидше... Звичайно, Бісмарк — йолоп. Наша держава, наша армія, наш народ, наш Йосиф... Сатрапи! Якщо Павло наплете дурниць, виступить орган... Що? Хоча б п'ястівський. Ні — хенівський. Ні — п'ястівський! О! Ці грошовиті хлопці, ці статечні грошовиті мужики в помащених шміром високих чоботях. Так, це сила. Це — закон і порядок... Тром-бом, тром-бом... Професора Ридана не чіпати. Якщо скажуться? Не чіпати. Цього-о професора знає цілий світ. Якщо дуже скажуться — заперти до божевільні. Так. О! Неццастя, схвибувся на старість. Звичайно, звичайно. Маленький пікнік, голенькі плечі. Хочеться стрибнути з крутого берега... Треба поїхати в табори. Табори, тринди-ринди. Отой-о Повсюда збунтував каторжан. Наших чемних каторжан. Ти мені покукукаеш. Ти мені по-ще-бе-чеш! Том-тром-бром. Хочеться стрибнути з крутого берега. Ми таки переведемо стрілки історії. О, фанфари. Це прекрасно. Дітки несуть вінки до пам'ятника. Всі однакові, однаковенькі, однаковісінькі. Хочеться стрибнути з крутого берега...

— Браво! — вигукнула Марта і обняла Миросю. — Я мушу тебе поцілувати. Це чудова імпровізація, не пара твоїм маленьким віршикам. — Вона цмокнула Миросю у щоку, навіть у качиного носа.

— Справді? — спитала Мирося розчулено.

— На твоїм місці я писала б саме це: монолози всяких тварюк. Вони в тебе дуже характеристичні, безпощадні й не позбавлені гумору. Це те, що треба. Я написала б книгу, тисячу томів подібних монологів, і на них знайшлося б більше

читачів, ніж на Грушевичеві повістки... Ніж на стерильні Грушевичеві повістки, — повторила Марта.

— Одначе я багато чого пропустила, — мовила Мирося.

— Неодмінно запиши, чуеш?

— У тебе картопля, пересмажиться... Спробуй записати. Звичайно, з паперу воно так не прозвучить. Це треба читати.

— Ідея: ти мені це завтра прочитаєш для студентів. Постарайся пригадати все, що напливало на гадку, все, що ти проминула. Правда, уникай «сексів». А це чудово: «Хочеться стрибнути з крутого берега», — Марта розсміялась і ще раз обняла Миросю.

— У мене є монолог професора-нейтрала і професора, який заробляє на мертвих, а живих підсікає на догоду отим-о.

— Я ж кажу, що те твоє ампліюа.

— Але мені шкода моїх маленьких віршиків.

— Я тобі розповідала, що Юліяна подибує манія технотворчости? Стомиться — і починає конструювати автомобілі, човни, якісь дивовижні всюдиходи. Деколи здається, що він би чогось досяг. Мабуть, таки досяг би. Допоможи мені занести до кімнати мої присмаки.

Тодосій стояв перед вікном. Марта і Мирося ззиралися і тихо пирснули.

— Монолог...

— Просимо вечеряти, пане Тодосію.

— Я ось думаю, чи поїхати мені, чи податися на ніч до готелю.

Мирося видивилась на нього з веселою безнадією і спитала:

— Ви не завершили своїх справ у місті?

— Ні. Тобто я не знаю, чи в мене щонебудь вийде. Я ось думаю, чи ви мені щось не порадите, пані Марто. Але я скажу вам про це потому, — Тодосій вибачливо подивився на Миросю, задумався і спитав сам у себе: — Але чого відкладати? — Він зашарівся, потупився, відтак окинув жінок винуватим поглядом. — Я хочу посватати пані Марту, вашу господиню, пані Марто.

Мирося зробила поважну міну.

— Чого ж, молодиця вродлива, чесна...

— Ось я і думаю...

— Мабуть, не наважуетесь сказати їй?

— Та ні, — зідхнув Тодосій. — Думаю, чи приїхати ще раз, чи вже дочекатися, і — нехай вже буде, як має бути.

— Лишайтеся, — сказала Марта. — Переспите в моїй кімнаті, я переберуся до господині. Та ось і вона.

Тодосій сполохано перетяв кімнату до вікна, вернувся, зідхнув, обіпершись обома руками об стіл, і поважно рушив у коридорчик.

Заходячись од сміху, Мирося бебехнулась на канапу.

— Це він... — сміх не давав їй говорити, — він вирішив, що краще з'ясувати стосунки відразу і не мати клопоту з ночівлею.

— Добрий вечір! — привітався Тодосій, стаючи поряд з Марселлею, що відмикала двері.

— Добрий вечір! — відповіла Марселля.

— Не знаю, що й казати, — промимрив Тодосій.

Щось передчуваючи, Марселля густо почервоніла, пропустила Тедосію до кімнати, підсунула стільця, притулилась до одвірка і тихо мовила:

— Та вже кажіть...

Тодосій замотав головою і чогось помацав руками по кишених.

— Я, пані Марто...

— Так, — кивнула Марселля. — Так...

— Я хотів би, пані Марто... — Йому стиснуло горло, і він безпорадно махнув рукою.

Марселля дивилася на нього широко розплющеними, здивованими очима, і нараз їй стало страшно, що Тодосій не скаже того, з чим приїхав до Львова, до неї.

— Я... — Але і їй перехопило подих. Це було над силу, проте вона сказала одним духом: — Я — теж...

Запала довга, дуже довга і моторошна мовчанка. Обом їм світ закружляв, і обое відчували, що повинно щось зараз обірватися, і почнеться падіння, якому не буде кінця.

— Я хотів би взяти вас за жінку, — сказав Тодосій, втупившись у долівку.

— Я згодна, — озвалась Марселля і зблідла. Ці слова нічого не означали. — Я хотіла б стати вашою жінкою, — сказала вона. Але й це нічого не дало. Її не переконували ні Тодосієві, ні її власні слова. Вони були порожні, як потиск рук двох приятелів, що розминалися на вулиці й кудись дуже поспішали, не маючи часу на розмову.

— То добре, — сказав Тодосій, зводячись. — На добраніч.

Він пішов до поїзда, а Марселля ридуючи, впала на ліжко. Через хвилину вона вбігла до Марти, побачила Миросю, видивилась на неї, утираючи сльози, наче кажучи: «Я через тебе плачу», і метнулась до своєї кімнати.

Вона прийшла ще раз, коли пішла Мирося. На ній була довга оксамитова сукня, вона заплела і вклала короною довкола голови важку косу, на шії переливалося всіма барвами кришталеве, либонь, теж подароване полковником, дуже коштовне намисто. Вона залякла біля порога, скривилась і заплакала.

— Мартусю, ви знаєте, що сталося?

— Не знаю, пані Марто.

— Так, з Марселлею покінчено, — сказала вона, витираючи очі й сідаючи поряд з Мартою на канапі. — Якби ви тільки чули, як він вимовив: «Я, пані Марто...»

— Але чого ви плачете?

— Від щастя. Він запропонував мені серце й руку. Так, Мартусю.

— Ви йому не відмовили?

— Ні.

— Я вельми рада за вас.

— І що — справляти весілля, Мартусю? Чи лиш взяти шлюб, маленька гостина?..

— Мені важко дати вам пораду.

— Влаштуємо гостину. Вам смуток, а в мене грають музики. Ні, влаштуємо гостину.

— З Тодосієм, звичайно, ви ще про це не балакали?

— Ой де! Він такий сором'язливий. Сказав і подався.

— Вам буде добре за ним, пані Марто.

— Я знаю, — Марселля затремтіла від плачу. — Того я геть розливаюся сльозами, — вона притулилася щокую до Мартиного плеча. — Мое щастя — через ваше нещастя, — мовила, затинаючись. — Як то Бог чогось дає, Мартусю.

До Мартиного горла підкотився давкий клубок.

ГЛАВА VII

Полянський відхилив двері до «цеху», побачивши, що всі поринули в папери, моргнув Марті, щоб вийшла. Марта поклала до шухляди сумочку і повернула ключик. Полянський чекав на сходах, а коли Марта вийшла, збіг на перший поверх. «Ого, які процедури! — подумала Марта. — Певне, йому це приємно, згадав минувшину». Лиш на вулиці він узяв її під руку.

— Важливі справи, Мартусю.

— Не сподівалася, що ви так швидко до мене звернетеся, — сказала Марта: вони домовилися, що Полянський попередить її в разі доносів про університет.

— Нічого особливого не сталося, — Полянський зазирнув Марті у вічі, усміхнувся і сказав: — Про існування університету вони довідалися від поліцая, який прослухав лекцію професора Ридана. Це добре, ви самі говорили, що це дуже добре. Либонь, усіх, кого вони підозрювали, в тому числі й Юліяна, незабаром звільнять. Ренет в опалі, пиячить. Родзісад потай торжествує. Одначе Ренет консультувався з Варшавою щодо вашої долі; мені здається, вам треба бодай на тиждень, а краще було б — на місяць, виїхати зі Львова.

— Я готова виїхати і на тиждень, і на місяць. Правда, не на довший термін.

— Добре. Як ви це поясните Свидові? Майте на оці, що ваші слова будуть передані їм.

— Скажу, що я непрацездатна через сімейні обставини.

— Добре. Зіграйте комедію. Перекиньте чорнильницю, шпурніть ручку, порвіть статтю, налетіть на Сvida з кулаками, трохи гістерики, мовляв, я, здається, працювала непогано,

старалася, навіть була задоволена роботою, але більше несила, не пишеться і таке інше. Свид вас відпустить. Він напише розпорядження бухгалтерові, лиш уловивши суть, і з усмішкою вручить його вам, щойно ви припините скарги. Я вивчив цього Сvida, як облупленого.

— Коли це ліпше зробити?

— Очевидно, наприкінці дня. Це буде природніше. Мучилася, силкувалася — нічого не вийшло.

— Сумніваюся, чи це мені вдасться. Попробую.

Вернувшись до редакції, Марта написала Юліянові довжелезного листа, відтак почала шкрябати вигадку про якісь злочини, що начебто відбулися протягом минулого тижня. Репортаж мав іти в номер, і їй неважко було розіслитись. А далі пункт за пунктом виконувалися передбачення Полянського, що сидів у Свидовому кабінеті, заклавши ногу на ногу і, дивлячись у вікно, смалив цигарки. На мить Марті показалося, що не вона розігрує комедію, а вони обидва, змовившись, хочуть пошити її в дурні. Бухгалтер вирахував їй платню за неповний місяць і дав позичку.

Тепер я зовсім вільна. Зовсім не зв'язана. Що робити? Насамперед подякувати Полянському. Може, він здогадається запропонувати, щоб я повечеряла з ним. Треба дещо сказати. Додому не хочеться йти. Там порожнеча. Марселля поїхала до Тодосія в Золочів одразу ж після «гостини». Мабуть, подамся до них, до Золочева. А відтак? Тоді — в села. Треба виправити помилку, яку допустила, підписавши відозву про школи.

Я вільна! Я зовсім вільна! Я вільна вигнанка. Слава Богу, університет працює, університет існує, університет е!

Звичайно, всіх, кого вони вважали причетними, їм доведеться випустити. То для чого живуть дівки на світі, пане полковнику? Га, пане Родзісаде? О, я починаю хизуватися. І що? Не можна? Хоч трішечки... Треба подзвонити Найді, щоб сказав Полянському, де я його чекаю. Треба попередити Миросю, що я їду до Золочева. Боже, а що як прокидаюсь уночі на стукіт в шибку — він. Він, дорогий, рідний, милий. І більше не будемо надто серйозні, чкурнемо до Дністра (мабуть, ще можна ловити рибу, ріка ще не взялася кригою). До тітки, де ми справляли своє весілля. Дністер десь повний, поволі стигне, від берегів з тріском відколюються крижані скельця і розпадаються на хвилі, шурхогять, сперечаються. Юліян тягатиме холодну марену, і вона зблискуватиме, як шаблочки. Я буду читати йому Верлена.

Тиша... Сіра миша.
 На вечірнім чорнім тлі.
 Прошмигнула миша
 Й щезла десь в імлі.
 Ось і час відбою,
 Дзвоник в'язням дзеленчить...

Ось і час відбою,
Можна відпочить.

Спіте, арештанти,
Хай вам сняться гарні сни,
Сніте, арештанти,
Чарами весни!

Але йому й так досить тюрми. Я йому прочитаю інше.
Я йому неодмінно нагадаю того вірша, з якого він пам'ятає
лиш один рядок.

Люба, не треба розмов,
Мила, шкода голосів,
Сповнимо нашу любов
Тишею темних лісів.
Злиймо і душі, й серця,

Снімо небачені сни,
Хай шепітком вітерця
Шепче сосна до сосни.

Ні, я прочитаю Юліянові Верленове прокляття всім на-
родженим і ненародженим заздрісникам і боягузам (між
іншим, жалюгідні люди, навіть умирають з набитим черевом
і затуманеним розумом):

Товариші мої по пресі
І по віршах, еліто вбога,
Погрузлі в ницім інтересі
Пророки в бога, того бога,
Який підмога скоробресі!

Ах ви ж, брати мої, кати!
Це ж ваш мовчок мене прирік
На довгі роки гиркоти
В жахливий сімдесятий рік,
Мої брати, мої кати!

Юліян скаже: «Знаєш, Мартусю, Шевченко в свої най-
тяжчі години згадував кількох людей з рідної землі: це були
два поляки і один росіянин.

Так отака ти, людська славо?
З тобою я голодувати
І бідувати маю право
Й кінці потроху віддавати...
Лукава слава, їй же право!

Юліян скаже: «Жінко-друженьку! Їх знищили. В кож-
ному з них сидить сатрап-небіжчик, що колись то дав їм ма-
ленький урок життя, страхуючи свою безпеку. У кожному з
них сидить цензор, міністер внутрішніх справ, поліцейський

унтер, що примусив якось столітнього діда підняти на вулиці скалку відкритшеного кресала. Чого ти чекаєш від них? Один кульгає на милиці з світової війни, не забуваючи щоранку чіпляти до грудей чорні хрести, що приносять втіху придуркуватому Михайлові з Волинського тракту (Михайло по дві-три години танцює перед дітлахами за ці, крадені в героїчних батьків, ордени і відзнаки); другий вирішив, що за прикладом отих-о теж, єдиний серед пустельного безгоміння, творить своєму зницілому народові трагічний додаток до історії; третій оплакує, п'яний, тирана, в якого він мав честь бути на прийомі; четвертий скаменувся під завісу літ, і на його могилу ходять молоді вигнанці послухати, як ловко шкварять його сини по-чужинецькому. Облич їх, — скаже Юліян. — Вони нещасні. Ти хіба не знаєш, що в них рак крові? Облич їх, не згадуєш. А може, я погано тебе зрозумів? Ні, справді: навіщо ти читаєш це? „Ах ви ж, брати мої, кати!” Навіщо, Мартусю?»

Годі. Я вільна.

Назустріч котила бричка. Марта підняла руку.

— Прошу, ласкава пані.

— Ви не маєте замовлень?

— Замовлення, пані годують десь до десятої ранку. А відтак шукаєш щастя.

— Я заплачу. Одвезіть мене кілометрів за двадцять, кудись у ліс. Ось вам на горілку. Я хочу трохи поблукати, але ви змерзнете, чекаючи. Купіть собі щонебудь випити і закусяти. Словом, орієнтуйтеся години на три. Коні у вас гарні, доглядаєте.

— О, коники, пані, шпаркі. Тоді сідайте, я мигцем забіжу до крамнички.

Марта вместила на недавно пофарбованому шкіряному сидінні. Візник пришкандибав з пакунком.

— Вйо!

— Мабуть, поїдемо в бік Винників, — гукнула Марта.

— Не чую, пані, гурчить...

— На Винники!

Візник згідливо похитав головою, потряс пужалном, і коні рушили скоком.

Чотириповерхові будинки, котеджі, квартали польських поселенців з готичними мансардними дахами, сотові забудови підмісників, халули хуторян, нарешті, поле.

Сіре. Сніг посипав ріллю, налип з навітряного боку, чорне груддя помережане білими стебнівками — наче сіре рядно, під яким народжувалися і вмирали багато, без ліку, поколінь. Цим полем зі сходу на захід і з заходу на схід ходили орди, ватаги хрестоносців, торохкотіли угорські та болгарські вози з шукачами теплішого місця під сонцем, кудись прямувати журавлиними ключами князівські дружини. На цьому полі німіли ватаги завойовників, таке воно було щедре, таке по-дитинному щире. Скрипіли осями гармати і груз-

ли кулеметні тачанки. Тут прокладали шляхи і залізниці. Тут плакали під хрестами емігранти, що їхали за води, вмирав од підступної кулі повстанець, що, замріявшись, забув, хто він, забув про карабін і купу набоїв під дичкою, забув про право на самозахист, і його поклали з прагдідівською косою в руках, відтак вчинили наругу над жінкою і кудись виселили разом з малими дітьми. Тут піднімалась курява за тими, хто видивився очі на схід, вставала за тими, хто наздоганяв сонце...

Поле було сіре. Над ним хрипкою купою билосся гайвороння.

— Буде снігопад, — сказав візник.

Марта усміхнулась. Юліян відпустив би візника на всі чотири вітри і, взявши за руки, поволік би її в ту сіру безвість. І хто його знає, може, вона саме завдяки цій його відвертості і майже неосудній любові до далини прикована до нього німим ланцюгом вірності і відданости? Лиш останнього разу вони не встигли повністю відчутти себе дітьми життя, злившись з мовчазною і пам'ятливою довколишністю. Але Марта покохала Юліяна, і він знову й знову накладав на неї шлюбний вінок якраз завдяки тому, якраз тим, що так уміє сприймати і дарувати людині, котра іде з ним, неторкану мудрість пшеничного лану, сірого поля, стрілчастого дишла чумацького воза, що хилиться і хилиться помимо твоєї волі в свою соборну околицю. Юліян уміє натякнути одним словом, що це — світ, що ти його пізнаєш, що людським досвідом цей світ пізнаний ось настілечки, пізнаний, можливо, з накладом застарілих уявлень та тимчасових ідеалів, але так мусило бути заради майбутнього, так і ти зв'язуєш усе, що пізнаєш, з ідеалом комунізму... Вона завдяки Юліянові побачила, уявила собі нескінченність, яка не потребувала негайної пожертви. І саме в цьому була воля, саме так він відкрив їй землю, саме через це земля стала її і його землею, землею всіх її істот. Були часи, коли землі можна було торкатися лише ступнями, лише лемішем плуга, лише бурильним свердлом. Кожну щабліну своєї змоги людина вважала перемогою, цілком тверезо і цілком наївно заявляючи про свої права і про свою могутність. Та, можливо, доведеться зрушити планету з орбіти? І це буде супроводжуватися плачем і піснею. «Я боюся лиш одного, — казав Юліян. — Щоб одні не видавали це іншим, як дарунок...»

— Пані! Я не швидко їду? Не трясє?

— Як хочете, їдьте поволі.

— Я люблю з вітром...

— Я теж.

— Гнідий! Війо!.. Пані, ви — артистка?

— Ні.

— А хто?

— Проста собі жінка. Дуже мені завихтурилося до лісу.

На самоту...

— Я, пані, часом теліпаюся сто кілометрів, щоб напитися холодної джерельної води. Вертаю ніби здоровіший, ніби молодший на десять літ. Жінка — вона в мене веде всю рахубу, платить податки, виписує фураж, — зиркне на столик мідяків і заволає: «З ким пропив? З якою шльондрою? Завів коханку!..» А я, пані, сміюся, і так мені смішно, що нема стриму. Алеж не скажеш, що їздив до Почаєва води попити. Десь через півроку зізнаєшся: так було і так. Жінка насіє чортів — так, перетак, ще так, ще твою матінку, разом — батька, діда і прадіда... От цікаво, пані. Ото в злості людина згадає лиш маму, а коли їй треба — згадає всю чоловічу лінію. Чого так, га?.. Словом, пом'яне родичів, щось затьмить, аж вранці, дивися, й бовкне: «Їздиш, їздиш, хоч би раз свою рідну одвіз до... Золочева чи до Почаєва». Але, як на зло, довго нема нагоди, а коли вже трапиться — весь смак пропав... Яюсь я не зміг вчасно вернутися... Та вернувся б, якби не хлопці. Розсілися в корчмі, кажуть, має прийти сюди галицький письменник Стефаник з Станиславівцями. Може, подивуєте, а Стефаник любить із візниками поомоніти. Він ненавидить політиків, ненавидить поетів... Кажуть, у Черемшини, теж є такий галицький письменник, гарні коні. То Стефаник сідає ззаду (Черемшина править) і нумо господареві шило під бік заляхати. Я ж кажу, він з візниками любить побалакати і коней з їх оповідок знає ліпше, ніж будь-який візник. Черемшина тягне віжки, а Стефаник бурмотить стиха: «Стань, гнідий». Коні стали. Черемшина казиться. Лупцює коней, лупцює, тоді Стефаник каже: «Шкода коней, піду пішки». Тоді спересердя і Черемшина лишає коней, іде із Стефаником до найближчої корчми слухати мужицькі скарги, а коні самі додому дорогу знаходять. То я кажу: Стефаник знає візника, як себе самого. Я цього чоловіка як бачив, то вино мені робило з нього цілу Україну. Домовилися дома, що в неділю, а сьогодні субота, одвезу всю сім'ю до Почаєва на прощу, а по правді — напитися тої зі сріблом води, від якої я молодший стаю. Знову ж — приходить Стефаник. Ну, як вам сказати: сусід-візник, чи з Погулянки, чи із Зеленої, чи з Городецької візник. Оце Стефаник. Так само зодягнений, такі вуса, така зачіска, лиш, може, чоло і очі інші. Але — замогоричилися — хто зважає, яке там чоло чи які очі. Скажу вам правду, я ніколи не люблю скаргитися. А цей чоловік слово по слову довів мене до сліз... Тобто не довів, я сам йому мусив сказати, як мені темно в житті. Вже не пригадаю, що я говорив, але відспівали нам у корчмі треті півні, якийсь недотепя з дівочою зачіскою каже: «Ти розмовляв з найбільшим європейським письменником», а я щойно згадав, що лишив коней під корчмою. Що ви думаєте? Три дні бахурі їздили по місту, а я ні жінку не одвіз до Почаєва, ні відпочив по тижню роботи, ні задоволення від зустрічі з письменником не мав. Але, пані! Якщо на Україні будуть письменники, то це — лисячі хвости. Стефаник — ось хто письменник. Я вже Шевченка не зга-

дую, бо він сказав цілому світові, що є такий незлобивий край, як Україна... Мені найбільш подобається, як Стефаник норовив Черемшині рисаків. Буркне собі ззаду: «Агов, гнідий!» — і коней ніяка сила не змусить ворухнутися.

«Стефаник! — подумала Марта. — Це тільки жаль».

Йй доводилося зустрічатися із Стефаником. Це людина, що вміє, має талант карбувати жалі свого народу. Він не допускає себе до невизначених ситуацій, коли, прикидаючись щирими, з тебе висотують правду, коли, прикидаючись щирими, спонукують тебе сказати про своїх друзів (принаймні — хто вони). Стефаник — це традиційне галицьке недовір'я і традиційний галицький консерватизм...

От цікаво... Марта відкинулась на спинку сидіння. Скільки знайшлося б друзів, які за прядущу мзду винохали б, що собою являє галичанин. О, вони б дещо заробили!.. Галичина все таки лишиться іскрою волелюбства, навіть після того, як її зроблять польською чи німецькою.

Стефаник... Якось професор Ридан сказав: Стефаник узяв собі в свою мистецьку дорогу закурену, заповнену згустілими скаргами і думами селянську піч, де мріяли тихо і вмирили тихо покоління за поколіннями. Від літератури взагалі він узяв лиш початкову освіту, але й це заставив дихати духом печі, її трагічним повітрям. Іноді мистецтво потребувало від письменника пожертви, потребувало чистоти. Тоді Стефаник мовчав, ім'я його забувалося, доки в житті не наставали моменти, що треба було знову починати з нещасної селянської печі, як із першовогню.

— То ви не артистка, пані?

— Ні.

— І не аматорка?

— Ні.

Візник спрямував коней на узбіччя тракту. Коні пішли підтюпцем. Бричка легко котилась найждженою селянами польською.

У лісі земля була притрушена рівеньким шаром снігу. Сніг прилипав до підшов, шурхотіло листя, подавалося під ногами, як пух. Височенні тисячолітні дуби стояли густим щільником. Сюди руйнівна воля людей ще не сягнула. Дерева вмирили, похилившись на сусідів, зрідка шубовсне суха гілка, ліс аж немовби стрепенеться від дзвінкого тріскоту, і далі тиша і самота, як у покинутій оселі, в залишеному людьми місті.

Марта несподівано вийшла до урвища. На посірілих скелях відливали золотом довгі повісма трави. На дні провалля дзюрчав струмок. Він вибігав з-під одної скелі і, пропетлявши з десятків кроків між плиттям, затікав під другу скелю. У тому місці темніла вибоїна, очевидно там, була грота. Над проваллям, наче казкова кладка, повис стовбур поваленого дуба; частиною коріння він ще тримався землі; на гілляці, що обняла стовбур і все таки зіпнула догори,

шерехтіли червонясті сухі листки; крона на протилежному боці обсотала скелю, як гігантський виноградний кущ. Дерево жило і не збиралося припиняти боротьбу. В цій царині випадок уже нічого не міг змінити чи доповнити. Він цілком одомашнився у стихії людського життя, а тут капітулював. Там, між людьми, випадок дає поштовх процесам, наслідки яких важко передбачити. Випадок, як кріт, невтомно працює під плахою стандарту. Під цією плахою триває бродіння.

— Пане випадку! Чому ви мовчите? Я ж бачу вашу тінь.

Тінь низала плечима.

— Не хочете озватися?

Тінь скинула темними крутими бровами.

— Мовчіть, пане випадку...

Тінь низала плечима і опустила голову.

— Мовчіть.

Марта пригинцем пішла під низьким плетивом гілля. Мабуть, випадок здатний нині діяти тільки там, де без утаву сиплеться пил... Це дивовижно! Усе найсвятіше в людських прагненнях, усе найправдивіше і найвеличніше стає засобом поневолення, спотворюється, забруднюється, огиджується, доводиться до зужитку. Галоп піднесень і занепадів, сьогодні певні ідеологічні концепції сприймаються як Господні заповіді, а на завтра їх зганыблено і треба впроваджувати силою. Починається етап самознищення, сектантство і розклад. Обличчя людини прибирає землистого кольору, очі перестають світитися думкою, а рота розчепірює гримаса ненажери і хтйвого звіра. Апостоли закликають вернутися до шпівцрутенів і клопочуть про пенсію. Логічне завершення доби псевдодувдівництва... Гай, гай!..

...По-справжньому відпочити можна тільки тут. Тут, де витає лиш тінь випадку. Полянський каже, що криміналістика на чотири-п'ять років відстає від наук злочинства. Треба ж такого наколотити, панове самодержці і самовладники!.. Як тихо! І жодного сліду, наче все живе зачуло потоп і кудись повтікало. Над урвищем голубіє вечір. Треба вертатися. Чи я це колинебудь прийду сюди? Може, колись приїдемо з Юліяном. Приїдемо на кілька хвилин набратися спокою, пустити гадки манівцями, думати — що думається, не турбуючись, чи правильно... Хлопотіння струмка наповнить голову хмелем злагоди, шелест дерев навіть спогадів і розради, повалений над прірвою дуб вселить переконання, що життя вічне, що завжди були й будуть містки між лихими і добрими явищами. Але чи потрапимо ми сюди? Може, випадок заведе нас в інші, навіть кращі місця, але я неодмінно пориватимуся саме до цього провалля, бо воно закарбувалося в моїй пам'яті. Бо я тут якось відчула себе зціленою, і свіжий гіркий присмак калинового зернятка нагадав мені смак палкого поцілунку після довгої розлуки...

Треба йти, і не хочеться. І даремно я наламала калинових китиць з червоними запалими, як губи після поцілунків,

ягодами. Даремно напхала кишені смолистим терном. Чи ні, візьму на спомин. Віднесу Олесі. Попрошу театральну прибиральницю, щоб кинула їй туди, в брудний зелений клекіт. «Від мами...»

— Я вже так кудись пішла б, мамо.

— Ні, дитино, ти тюремна, сиди там. Ось я тобі принесла калини. Заквітчаний пліснявий мур, а тернові ягоди пускай по одній щороку, щоб не збитися з ліку. Наступної осені ти мала йти до школи. Я подумаю, як тебе гарненько зодягти, як кіски заплести, якою стрічкою пов'язати. О, ти даремно зідхаєш, дитино. Вже довіку я не перестану думати, що тобі потрібно.

— Я вже так кудись пішла б, мамо...

— Тобі не можна, серденько. Не тужи. Я з тобою. Я з тобою між пліснявими мурами, мокну в брудному клекоці. Ось я принесла тобі калини...

— Я вже думав, пані, що ви заблукали. Вже хотів гукати. Смеркається. Їдьмо назад?

— Так, їдьмо...

— Дати вам килимок? Закутайте ноги.

— Дякую, я зігрілася.

— Прошу... Ну, білоніздрій! Гайда! Додому — воно веселіше. Ну!

Дорога назад Марті справді видалася коротшою. Вїхали до Львова з темним зимовим смерком. Щедро освітлене середмістя мало святковий вигляд. У повітрі кружляв сніжок-сіянець, хідниками снували пари: чоловіки в хутряних шапках, жінки в білих вовняних шалях. Над ратушею маяв прапор.

Марта відпустила візника, піднялась на другий поверх, стала напотемки роздягатися. Зачувши кроки нагорі, прийшла Марселлина братова.

— Вам листи, пані Марто. Ви вже спите?

— Листи? Дякую, — Марта засвітила. — Дякую. Пишуть молодята з Золочева, а це — від мого чоловіка.

— Що наші пишуть? — Марселлина братова завагалася біля виходу.

Марта пробігла очима густо списаний аркушик з титрами аргентинської пошти — Тодосій навіз з-за океану стільки всяких дрібничок, що стане йому на все життя.

— Пишуть, що дуже щасливі, що надзвичайно гарно і затишно в маленькому містечку, запрошують у гості.

— Слава Богу, що все гаразд. На добраніч, пані Марто.

Марта випровадила сусідку і розпечатала другий конверт. Юліян повідомляв, що розмовляв з прокурором, заарештували його за невірогідним доносом. «Мабуть, незабаром побачимось». Його тримали на Городецькій. Марта висунула шухляду в фаєтоні. Юліянові листи були складені п'ятьма стосиками. Цього листа Марта поклала окремо, вона була певна, що з часом набереться новий стосик, бо, якщо

дістати спідні листи з отих п'ятьох, сливе рівних, вони різнитимуться з останнім тільки датою. Підсунувши до канапи стільчик, Марта поклала на ньому томик Верлена і вимкнула світло. Від стіни тягло крижаним холодом. Марта кинула поверх ковдри Юліянову куртку. Куртка пахла Юліяном.

— Добраніч! — промовила вона, притулившись щочкою до холодного рукава. Перед очима зринули рядки:

Спустошливі вогні всю днину шаленіли,
Б'ючи долинну цвіт' і виноградну віть,
Не даючи житам до жнив дополовить
І небо палячи, що жде нас, осмутніле.

Душе моя, жени лихе передчуття!
Невже минувшина пожре нам майбуття,
Невже повернеться забуте навіженство,
Невже повториться те, що було колись?
Борися за своє омріяне блаженство,
Іди проти грози, кріпися і молись!

Марта зідхнула і вкрилася з головою.

— Добраніч, Юліяне.

Спіте, арештанти,
Хай вам сняться гарні сни...

Як ти близько від моєї комірки, Юліяне! Лише за три квартали. Спи, друженьку, все гаразд. Університет розширюється, створили факультети...

Марта усміхнулась.

...Першу лекцію провели під виглядом вечірки. Про всяк випадок підібрали пару, розіграли за три хвилини обряд сватання. Це було в тій самій каварні, де ти, Юліяне, вскочив у халепу з Іванкіном. Зсунули буквою «П» столи, наставили пляшок і закусок. Професор Ридан говорив про володарів, він якраз навів слова Бориса Годунова: «Отче, великий патріярше Іове! Бог свідок, що не буде в моєму царстві бідняка! І цю останню сорочку розділю з усіма!..» — і зайшов поліцай. Літній похмурий чоловік з нестандартним обличчям, довгорукий, присадкуватий із скованою ходою зацькованого службіста. Професор скосив на нього очі, обгтер серветкою рота і говорив: про Тамерлана і Наполеона, Олександра Македонського і Дарія, про те, що з огиди до політичної демагогії атеняни перестали відвідувати народні збори. Професор процитував Байрона: «Важко сказати, яка форма правління гірша, такі всі погані. А демократична найгірша, бо що таке демократія (насправді), як не аристократія негідників». І знову — про сорок вбитих, задушених чи отруєних менш ніж за сто років, римських імператорів, про палацові злочини, тіні замахів, каруселі страт найвірніших і найближчих сатрапів, що зазіхали на трони, про шістдесят одного знищеного президента Конвенту французької революції.

Професор розповідав цікаво і про Лінкольна і про Араччєєва з його собакою Жучкою, котру тримав як куштувача страв, побоюючись, що йому піділлють отрути; він оповідав про литовських і польських правителів, нарешті, зніяковівши, звів налякані очі на поліцай і питає: «Пане, я не сказав нічого недозволеного?» Поліцай, що слухав професора з роззявленим ротом, збентежено знизав плечима і пробурмотів: «Прощу. Ні. Здається, ні. Але що це у вас?» — «Заручини, пане». Хлопці почакували охоронця порядку чаркою вина, упхнули в руку бутерброд, а коли він вийшов, пролунав такий регіт, що шибки задзвеніли.

Будь спокійний, Юліяне.

День був сонячний, з приморозком. Марта поїхала на Погулянку до Ковалів. Мирося збиралася на роботу, Михайло читав. Миросина мама присилувала Марту до кави і вельми смачних коржиків з маком (вона вміла добре куховарити, а Мирося нічого в цьому не тямил). По Миросі можна було помітити, що вона і боїться за Михайла, і пишається ним, пишається його участю в університетських клопотах, тим, що йому виявили довір'я. Їй подобалося, що Марта не заходить з Михайлом у балачки, не шепочуться, що все вирішено по-дїловому, серйозно, це викликало в Миросі повагу і до Марти і до чоловіка.

— Отже, я наведу Юліяна на твій слід, — сказала Мирося, коли вони прямували до трамвайної зупинки.

Неподалік від редакції вони попрощалися, незабаром вийшов Полянський.

— Розумію! — сказала Марта. — Ви досі смієтеся з мене. Я вчора погано грала?

— Чудово. Але я усміхаюся не тому. Я подумав: «Які будуть її перші слова, адже вона навіть пів-оком не зиркне на мене?»

— Але побачила, що ви сяєте.

— Можу заприсягтися, що я не зауважив, коли ви на мене глянули. Хоч я стежив, я це, здається, умію робити. Справді, Мартусю, чому ви ніколи не дивитися на людину, з якою розмовляєте?

— Мені треба побувати в двох місцях, — сказала Марта. — Якщо маєте час підпровадити мене, я вам скажу, чому.

— Залюбки, Мартусю. Я не менш вільний, ніж ви. То чому?

— З людьми, з котрими стикаюся вперше, я поводжуся, як усі смертні. І дивлюся у вічі, і сміюся, не одводячи погляду. А потім... Потім я ношу в пам'яті образ людини і тверду думку про неї. Не дивлюся, либонь, тому, що такі звичайні особливості обличчя, як здатність усміхатися, чи виражати збентеженість, чи злість — я багато разів у цьому переконувалась — вводять мене в оману. Це для мене незбагненна царина. Я не розуміюся на гримасах. Сльоза мене зворушує, розчулює, і я прощаю негідникові підлість. Усмішка примушує повірити в добродушність, якої нема. Ви знаєте,

що з цього приводу говорив Стефан Балеї? Що природа наділила людину поважнішою оболонкою, кращою і змістовнішою, ніж людина цього заслуговує. Внутрішньо (розумово і духовно) людина відстає від щедро і по-мистецьки вишплененої зовнішності. У золотій чарі вино широкого вжитку.

— Значить, ви розмовляєте не зі мною, а з моїм образом, що його склали ваша уява і ваш розум?

— Алеж дивлюся на вас! Бачите — дивлюся?

— Ви й на Юліяна ніколи не зводите очей? — правив своєї Полянський, сміючись.

— Це стало звичкою.

— Так ніколи й не глянете? — весело допитувався Полянський.

— А я вам цього не скажу, — осміхнулась Марта і опустила очі.

— Ну ось, ви вже ткнули мене в мій куток у вашій уяві. Так, Мартусю?

Марта кивнула.

— Ви неймовірна, мила і цікава жінка.

— Ні.

— Не заперечуйте.

— Мене, як жінку, доконали і висушили ваші чоловічі невдачі. Ваше політиканство, позбавлене твердої основи. Ваші намагання з'ясувати собі світ, у котрому судилося трохи помешкати. Десь у цих околицях мене можна жорстоко засудити. Я не сантиментальна, як мої посестри, не вмю химерити, я надто стримана і твереза, позбавлена поетичності... Я... Та годі. Зачекайте мене хвилинку, пане Полянський.

Вона перетнула вулицю і на мить закам'яніла над люком у канал. З-під чавунної деки долинав клекіт. Брудний зелений клекіт. Марта поклала на деку гроно калини, обв'язане барв'янком і блакитною стрічкою.

— Заквітчай собі, Олесю, темні мури. А це тернові ягідки, щоб не збилася з ліку темних днів і безпросвітних ночей. Я з тобою, дитино. Я, серденько, з тобою. Ой, з тобою...

Вона витерла сльози, ще якийсь мент постояла, похиливши голову, і вернулась на тротуар.

— Ходімо, пане Полянський.

Якийсь час обое мовчали. Марті ще вчувався Олесин голос, і їй від нього паморочилася голова, вона подумки благала: «Не муч, Олесіку, не муч, дитино. Не муч, мені нестерпно важко». У Мартиних вухах задзвеніло безугавним дзвоном: «Мамо-мамо-мамо-мамо!» Вона зблідла й схопилася за груди.

Полянський допоміг їй зайти до крамнички. Єврей гукнув служницю, і та принесла склянку чаю.

Потім, на тротуарі, Полянський рішуче взяв Марту за руки й спитав:

— А тепер куди? До в'язниці?

— Так, — голос Мартин здригнувся.

— Мартусю, — почав суворо Полянський, — якщо ви не дасте обіцянки, що будете поводитися мужньо, я вас туди не пущу. Розумієте, не пущу! — Над його переніссям затемнів карб. — Я цього не чекав од вас. Я, знаєте, що хотів спитати?

— Що?

— Чому ви досі не береже Юліяного прізвища? Марта Господар, Мартуся Господар. Ці два слова мені грають, як срібна струна. Вони мені додають снаги. Але що я бачу!..

— Облиште, — слабо озвалась Марта. — Ми не діти.

Вона йшла, спираючись на його руку. Зупинилися на протилежному від тюремного фасаду хіднику. Стіна рябіла на три чверті забіленими вікнами і ґратчастими щитами. Під самим дахом з-за відхиленої кватирки щідився струмок цигаркового диму.

— За цими мурами — ще один привид мого щастя, — сказала Марта. — Прощайте, привиди. Я ненадовго покидаю вас.

Полянський машинальним рухом пригладив руде хвилясте волосся і відступив до огорожі занедбаного скверика.

— Ти не туди дивишся, — мовила сама до себе Марта. — Кажуть, у цій тюрмі чотири яруси підземних камер. Юліян десь там, у землі. В могилі. Дай тобі Боже сили, Юліяночку! До побачення, Господарю! — Вона рушила до Полянського. — І вам на все добре, пане Полянський. Вибачте, що через наші справи мусите терпіти товариство Ренетів, Івакіних та Івахових.

— Загалом мені не солодко, — Полянський похитав головою. — Ця, даруйте, п'яна худоба мені страшно остогидла. «Я, — перекривив він Івакіна, — я... привіз додому п'явки і забув, що говорив лікар. Кажу Прісьці — звари. А що?.. Полегшало...»

— Перепрошую, — повторила Марта і подала Полянському руку. — Мое «дякую» не багато важить, Гамільтоне, — вона вперше назвала його на ім'я. — Вам буде вдячна уся ця закутина з накиненим на шию зашморгом. Але і від мене — спасибі. На все добре! Тепер я піду.

Жінка, сама лиш присутність якої навіювала Полянському жаждобу життя, зникла між перехожими.

Він довго стояв у задумі перед сірою фасадом міської тюрми.

Київ, 1968

ДЕБЮТ У «СУЧАСНОСТІ»

П'ять віршів

Ірина Макарик

Ірина Макарик — студентка, народилася 29 червня 1951 року в Торонто (Канада). Вивчає історію і мови на філологічному факультеті Торонтського університету. Плянє потім студіювати журналістику в Оттаві. Член Українського студентського клубу, юнацька виховниця у Пласті, належить до Спілки українських журналістів Канади. Виступала з статтями в газетах «Свобода», «Гомін України», «Наша мета» і в журналі «Юнак».

* * *

Відкрила тобі стежку, щоб не заблудив
у самоті.
Розгорнула шлях, бо вже осінь,
а осінь завжди смутна.
І я хотіла крізь вічність розвіяних споминів
З'єднатися з другою душею через пустиню.
А ти і так заблудив.
Не знайшов стежок, слідів осени,
не помітив їх ніжне зіддання.
Ти дивився на землю і загубив небо, —
І полинув в забутті моїх думок.

* * *

Поковзнулася в минуле,
де палахкотіли мідяні плями
поміж золото-бронзовими деревами,
де розгукане листя замоталося у вітрі,
а невидима рука заганяла
стада диких хмар,
де гірський пейзаж укритий
живими, невтишимими красками, —
а ти все слідив за дорогою,
що стелилася перед нами.

* * *

Різнобарвисті думки зливаються
в осінь.
Любов палає жаркими красками,
смуток криється в бронзовім,
а тут і там жовте листя самотности.

* * *

Пр'янію від повного келиха щастя,
що обливає мене свіжим дощем доброти,
пульсує, просякає кожну клітину тіла,
до самої істини мого буття,
де сяє та зірниця,
яку ти мені подарував.

ЧИСЛО 2349

Копає.
Смертельно глибоку яму.
Копає.
А вітри призуть тіло.
Копає.
Висока могила зростає за ним.
Копає.
Полонені думки і тіло замерзають.
Копає.
А воїн кинув слова на вітер —
Закопує яму.

Софія Яблонська: подорожник і людина

Марта Калитовська

Уже з два місяці проминуло від дня, коли в трагічному випадку урвалося життя Софії Яблонської, та писати про неї зараз мені неймовірно важко. Повірити в те, що її вже немає, мені майже неможливо, тим більше, що в цю пору Софія виїздила до Швейцарії на зимовий спорт: то був не тільки її єдиний місяць відпочинку, але й час удосконалення їзди на лижвах і ковзанах. Так мені й здається, що вона ще там, у білій самотності, в якій вона відпочивала від щоденних турбот та фізично зміцнювала тіло до дальшої праці.

Писати неймовірно важко, але потрібно, щоб усі ті, що не знали її і тільки чули про неї, пізнали хоч частинно її особистість — таку оригінальну, таку непересічно талановиту, таку людяну і таку нечасту в нашому українському середовищі. Та й не тільки в нашому.

Старше покоління, особливо ті, що читали її твори, її враження з подорожей, відчули на собі наче подув вітру з-над моря. Свіжість молодечого захоплення, безпосередність зустрічі з життям і, головне, завжди і всюди почуття людяності, зацікавлення кожною людиною, пошана до її праці, бажання допомоги.

Усі, що знали Софію Яблонську, не могли ніколи її забути. Вона зустрічала кожную людину з привітною усмішкою і знаходила прямий контакт з нею, вмючи при цьому, що найважливіше, бути завжди собою.

Про звичайні, буденні справи вона говорила безпосередньо, і кожна найменша річ абсорбувала її всеціло. Можливо, дрібним речам вона присвячувала чи не більше уваги, ніж «великим», бо життя таки складається в першу чергу з дрібних, непомітних подій. Кожну річ, яка вимагала зусилля, вона зустрічала з радістю та вдячністю. Вона любила кожний змаг, кожне напруження, кожне зусилля; здавалося, що вона сама шукала перешкод, щоб їх перебороти та пережити почуття людської вартості і спроможностей.

Ось декілька біографічних даних, які варто подати, щоб показати, наскільки доля може бути химерна і наскільки людина сама, маючи сильну волю, маючи запал і любов до життя та людей, може підвестися не тільки понад пересічність, але й здобути в житті те, що іншим здається недосяжним, хоч вони народилися на тому самому ґрунті, на тій самій землі та приблизно в тому самому оточенні.

Народила Софія Яблонська в Германові біля Львова 15 травня 1907. За всіма обставинами їй могло бути призначене тихе, сумірне життя на селі, що ним жили десятки її земляків. До цього тим більше могло спричинитися її слабе здоров'я від раннього дитинства чи, точніше — від дня її народження. Але саме від дитинства ціхувала Софію й прикмета, яка не покидала її ціле життя та допомагала перетривати дуже важкі хвилини: то була впертість і сильна воля. Кволість її організму та небезпека смерті, від якої двічі врятував її батько в ранньому дитинстві, привчили її жити відокремлено та бути іншою від людей з її оточення. Уже тоді Софія звикла до самотності, до організації власного життя окремо від других, уже тоді вона реалізувала бажання робити краще за інших, вибитися понад пересічність, перемагати, боротися.

До вироблення її фізичного здоров'я та сильного характеру особливо спричинився батько. Софія справді була його твором. Вплив його на її виховання був вирішальний. Його авторитет, його гуманність та людяність, свідком якої була дитина, бо двері дому не закривалися перед хворими і подвір'я було заповнене возами. Усіх пацієнтів батько лікував здебільшого безкоштовно, обдаровуючи їх ліками та теплою стравою, бо приїжджали вони часто здалека. Гостинна хата не закривала своїх дверей. Очевидно, Софійка жила зацікавленням батька, який був лікарем, хоч пізніше студював теологію і висвятився. Вона одідичила по ньому любов до медичного знання, до рослин і вміла не тільки плекати та гартувати власне здоров'я, але й допомагала всім, хто потребував її допомоги.

Вирватися з одноманітності галицького життя допомогли Софії особливі обставини. Перша світова війна потягнула сім'ю Яблонських з галицької землі на схід, аж до Озівського моря. Очевидно, зупинялися вони в різних місцях: у Києві, Ростові, Таганрозі, Новоросійську. Тут і там ходила вона до школи, та скоріше школою була для неї вулиця та революція в поході. Уже тоді знання її було досить різномірне. Так, у «трудовій школі» в Таганрозі вона вчилася шити черевики і не раз робила сама нескладні направи взуття, згадуючи з вдячністю школу, що навчила її цього фаху.

Очевидно, революція, що вирувала навколо, тягнула в свій вир цікаву та непосидючу дитину. Відгомін того часу залишився в її оповіданні «Вугільний порох», що в ньому вона так просто розказувала про історію двох подруг, яких хоч і ділив соціальний стан, але поєднувала дружба і спільне вишпортування кусочків вугілля, нанесеного морем з розбитих кораблів.

В іншому оповіданні вона безпосередньо передала переживання малої школярки, що на неї поклали відповідальність стерегти єдине дерево у шкільному саду, на якому було тільки три бросквині. Овочі були призначені для хворих ді-

тей. Але тих овочів діти ніколи не бачили, бо вони потрапляли до інших рук. Обурена цим дівчинка, знайшовши на землі овоч, розім'яла його в руці та відважно відповіла на питання, чому вона це зробила.

Не диво, що, повернувшись по шістьох роках скитання до Львова, Софія Яблонська зустріла життя з усім завзяттям і запалом її буйної вдачі та сильного характеру. Бачивши на власні очі стільки злиднів, вона хотіла чимшвидше добитися чогось кращого. Вона хотіла всього навчитися, все знати.

Її жива вдача та бажання доповнити своє знання тягнули її до різних ділянок навчання і прикладного мистецтва. Вона відвідувала учительську семінарію та курси крою і шитва в «Труді», де познайомилася з О. Кисілевською, пізніше вчилася книговодства та вкінці вступила до драматичної школи, яка відкрила їй двері до театру, де вона з успіхом дебютувала.

Але все не давало їй вдоволення і здійснення того, за чим вона шукала. Вирвавшись вже один раз в житті у далекий світ, вона мріяла про далекі подорожі, і бажання її було таке сильне, що доля, здається, сама сприяла його здійсненню. Коли її брат віддав їй під керівництво два кінотеатри в Тернополі, вона взялася за це завдання з молодечим запалом, про що часто розказувала згодом з дитячим захопленням. Як не могло бути успіху, коли молода енергійна студентка взялась за діло! Роман Турин — маляр, що вже тоді починав свою мистецьку кар'єру, — малював афіші, їх розносили носії по місту. Не диво, що за недовгий час повного успіху у своєму підприємстві вона могла здійснити свою мрію та вирушити в далеку подорож.

Спинилась Яблонська спершу в Парижі та кинулась у вир мистецького життя, шукаючи рівночасно різних можливостей праці. Фільм, в якому вона теж пробувала щастя, не вдоволити її, радше відштовхнув своєю складною структурою технічних процедур. Але й тут доля знову допомогла їй наблизитися до здійснення бажань. Інтуїтивно вона знайшла те, що могло їй найкраще стати в пригоді: вивчення документального фільму. Інший поштовх закріпив у неї бажання поїхати на Далекий Схід. Це було знайомство з письменником і подорожником Степаном Левинським, який захоплювався культурою Сходу.

Перша подорож спрямувала Софію Яблонську до північної Африки. Усе, що вона побачила і пізнавала, зустріла з захопленням молодечого пориву. Усе було для неї цікаве, та й не лише цікаве. Те, що вона відкривала, було чарівно барвисте, людське, близьке. Вона не тільки пізнавала та нотувала у фільмі як репортер, але включалася безпосередньо в життя, живучи близько з тубільцями. Вона здобувала швидко їх довір'я не тільки усмішкою, але й готовістю помогти та контактом з людиною.

Там, оселившись на даху однієї оселі, вона спостерігала старий Маракеш, буйне життя, що вирувало навколо неї, писала свій «Чар Марокко», передаючи все, що бачила та переживала, просто, безпосередньо та людяно.

Її перша книжка — що виходила далеко за межі репортажу — увірвалася свіжим вітром на полиці українських книгарень. Вона викликала не тільки живий відгомін, захоплення та подив до відважної землячки, але й часто дрібну заздрість та підозріння, чи справді вона сама писала ці рядки. Водночас, очевидно, викликала і зацікавлення до далекого Марокко.

Софія часто оповідала, як по-різному люди сприймають ті самі речі. Подорожуючи по Марокко, вона бачила там спершу все те, що гарне. Все її притягало: пейзажі, барвистий одяг, стародавні звичаї, примітивні житла, простота тубільців. Та коли під впливом ентузіастичних вражень Яблонської поїхала туди сенаторка Кисілевська, вона побачила зовсім щось інше: біду, бруд, мух, бідних дітей, примітивність хат і т. п. — і про те написала Яблонській, з якою постійно листувалася; Яблонська часто сміялась, згадуючи ту песимістичну подорож Кисілевської.

Та Марокко було тільки передсмаком її справді незвичайної, як на той час для двадцятилітньої студентки, подорожі на Далекий Схід, до Китаю. Поїхала вона туди також робити документальні фільми. Подорож і перебування в Китаї продовжилися на багато років. Тут вона одружилася, та покинула остаточно Китай з чоловіком і синами тільки в 1946 році, бо того вимагало її підірване тоді здоров'я.

Багато років перебування на Сході дали у висліді нову книгу — «З країни опію та рижу». Це вже не були тільки мальовані на швидку руч репортажі та враження. Книга розкрила письменницький талант авторки. Стара китайська культура викликала глибину думок, рефлексій, психологічних спостережень. Здається теж, що в глибинах тієї культури Софія Яблонська віднайшла і себе, як українку, привчаючи французів та китайців їсти український борщ та кисле молоко і часом спонукуючи їх думати, що десь далеко-далеко є теж непоганий край, який називають Україною.

Пізнавала Яблонська не тільки принадну екзотику Китаю. Вона включалася безпосередньо і просто в його життя, повне праці, зусиль та неймовірної впертости. Тут закріпилася в неї любов до землі, яку винесла вона ще з дому, тут народилося в неї чи не нове поняття активної краси, якою не просто треба захоплюватися, а й творити власними руками.

У названій книжці Яблонська писала: «Із щораз то більшою пошаною я подивляю терпеливість, витривалість та хист китайців у плеканні своєї землі. І не диво, що ця земля тричі до року дає їм багаті врожаї».

Вона не тільки захоплювалася, бо, поселившись пізніше у Франції, на острові Нуармутьє, над океаном, пере-

творила пісковий пустир на квітники та врожайні грядки під городину. Вона працювала на землі з усмішкою та впертістю і завзяттям, що їх ніколи не перемагали ні втома, ні інші заняття, яких не бракувало. То була та сама любов до землі, яку прищепив їй батько та прості наші селяни, що в поті чола орали землю. Але наша земля вимагає постійного зрошення, безупинного угноєння. До того ж, тодішні технічні засоби праці були ще зовсім примітивні. Земля та її врожай залежали чи не виключно від праці людських рук.

З Китаю Яблонська вибралася продовжити другу частину подорожі довкола півсвіту (то було здійснення ще одної потаємної мрії): відвідати далекі острови на Тихому океані та ще один континент — Австралію, і повернутись через північну Америку до Європи.

Дорога провадила через Джібуті, Цейльон, Сайгон, Гюе, Ганой, Тонкін, Юнан, Ангкор, потім Сіям та Малаї, на острови Яву та Балі, вкінці, через Австралію та Нову Зеландію та Таїті.

Бажаючи перевидати твори Яблонської, я звернулася до деяких людей, а мені відповіли, що тепер це мало актуальне. Який нонсенс! Не знаю, чи багато із сучасних українських романів можна читати з таким почуттям дійсності та актуальності, як репортажні повісті Яблонської, і то завдяки талантові авторки, яка зуміла розповідати з такою безпосередністю, що все оживає перед нашими очима, набираючи життя та руху. Та саме тепер її повісті набрали ще більшої вартости, бо сучасна війна захопила сумирний Індокитай і всі міста, в яких колись проживала Яблонська. Її книжки тепер наче добрий старий фільм, який показує нам картини, що їх ніколи й ніде вже не можна побачити.

Подорож була для Яблонської тим переживанням, на яке часом чекають ціле життя. Кораблі, на яких доводилось їй часто їхати, належать уже давно до музейної старовини. Варто пригадати й те, що тоді на океані була можливість зустрічі з піратами. Це тільки для пояснення, що подорожі Яблонської та її переживання не мали нічого спільного з сьогоднішньою, часто такою нудною туристикою. Тому і варто, щоб читала книжки Яблонської наша молодь.

Цей період життя Яблонської був шматком життя суворого і примітивного, часто повного небезпек, які важко було передбачити. Та рівночасно це був глибокий контакт з людьми інших країн, інших континентів. Примітивна та дитяча радість тубільців, яка впливала з простоти їх побуту, збагатила на ціле життя молоду душу Софії Яблонської. За той час довелося їй пізнати різних людей. Деякі знайомства були цікаві та цінні, але в першу чергу вони були радісні. То був безпосередній контакт з людьми, які в заміну давали те, що було в них найцінніше: свою приязнь без границь, без зобов'язань, без очікування вдячності.

На малому острові біля Бора-Бора вона познайомилася

з відомим тоді в усьому світі мандрівником — Аленом Жебро, що поселився поміж маорійцями та вирікся цивілізованого життя, поділяючи з ними їхню простоту відносин і безтурботність.

Книжка «Далекі обрії» не тільки що не має в собі нічого за давнього, але читається з тією самою приємністю і зацікавленням, як і колись за першим разом. У ній стільки цікавих та багатих думок, і наші молоді читачі мали б нагоду знайти в ній іншу радість, ніж та, що їй дає їм так щедро та «барабанно» наше модерне життя з усіма його вигодами, розкошами та монотонністю. Нашому життю бракує душі, і саме нею щедро сповнені книжки Софії Яблонської.

У 1939 році Яблонська приїжджала на деякий час до краю, ділилася враженнями, влаштувавши ряд вечорів, відвідала рідних і знову відїхала, повернувшись до Китаю, з яким був пов'язаний працею її чоловік. Та відїхала не сама: на прощання одержала від українок зі Львова українську ляльку-гуцулку, і з нею ніколи не розлучалася. Лялька перебула з нею всі інші малі та великі подорожі, лихоліття війни; її місце було завжди на українському килимі, простеленому у спальні Софії.

Роки війни та японської окупації в Індокитаї були важчі для письменниці. Вона клопоталася якнайкраще захищати сім'ю, головне дітей, від жахів війни, небезпек, переляку. Завдяки її дбайливості та посвяті дітям нічого не бракувало, і сини виростили без недуг, зате здоров'я Софії вимагало якнайкорше зміни клімату і виїзду з Китаю. У 1946 році сім'я причалила до Франції й оселилася спочатку в містечку Тюрен, звідки переїхала до Парижу, у власне помешкання в Бульоні.

Яблонська почала будувати нове життя, присвячуючи весь час родині. У той час вона працювала як декоратор, виявивши незвичайну майстерність в укладанні букетів з квітів чи пересохлих галузок.

Помешкання Яблонської в Парижі було наче святинєю, яку вона спільно з чоловіком будувала для дітей. Все тут було сповнене красою та тонким смаком. Кожна річ, кожна мебля — були вислідом зусиль та праці. Вона відмовила собі найбільшій приємності — писати. Будувала свою святиню днями і недоспаними ночами, щоб зробити її затишною та привітною для чоловіка і синів.

З приїздом до Франції впали на неї важкі удари. Смерть її доброго друга — Левинського, потім мами та улюбленої сестри Олі, вкінці, смерть її найстаршого сина на альжирській війні; усе це сильно захитало її здоров'я. Але в 1955 році впав на неї чи не найважчий удар — смерть чоловіка. Відтоді вона вирішила всі свої сили присвятити синам, щоб допомогти їм завершити освіту.

Сталося так, що невдовзі перед смертю чоловіка вони обоє — Удени (прізвище Яблонської по чоловікові) поїхали на острів Нуармут'є. Мандруючи островом, одного дня доби-

лися до відлюдного закутка, де з лагідних горбів можна було дивитися на море, навколо ж стояв молодий смерековий ліс. «Ось тут я хотів би й жити, саме в цьому кутку», — сказав чоловік Софії.

Вона вдоволила його бажання: клаптик по клаптику викупила землю та збудувала дім, де літом діти мали б нагоду відпочивати й набиратися здоров'я. Вона поставила собі за ціль створити дітям та їх нащадкам затишний закуток: цілу оселю.

То були довгі роки завзятої праці та зусиль. Треба було вибирати пісок та на його місце насипати врожайну землю. Вона навозила її тоннами з інших кінців острова і посеред зелені виросла висока гірка — клямба. Літом тут поміж кущами вкритих жовтим цвітом жен, рожевого лавру, тернини, буйних евкаліптів та сивих сосон, — пишалися соняшники та мальви.

В останні роки її творча вдача та захоплення мистецтвом декорації спрямували її до нового себевияву — у будівництві. Кілька вілл, для яких вона зготувала пляни та наглядала особисто над їх будовою, привернули увагу знавців своїм оновленим гармонійним вандейським стилем, який визначається лагідно спадастими дахами, вкритими білдоржевою черепицею, і лагідною рогондою з малими овальними віконцями, якою вивершується масив будинку. Характерними для цих вілл були й побудовані в них за проектом Яблонської вандейські печі, у будові яких помітні й деякі українські елементи та мотиви. Деколи вона ставила також просту українську відкриту піч для хліба, що в ній можна було смажити рибу чи м'ясо. Просторі світлиці з масивними дерев'яними столами та лавами, які вона сама проектувала і замовляла у місцевих столярів, тростинові меблі та місцева кераміка поєднувалися в гармонійну цілість. Її доми притягали увагу знавців, і вона діставала замовлення на будови, хоч на острові не бракує ні архітектів, ні мулярів. Один з останніх збудованих нею два роки тому дім комісія для охорони пам'яток відзначила зіркою, як одну з нових будівель, найпомітніших в околиці.

Будувати доми було для неї те щось реальне, конкретне, що не обмежувалося словами, що могло перетривати довгі роки та послужити іншим. Воно було для неї таке реальне і позитивне, як садження дерев. Вона любила повторювати: «Коли не знаєте, що кращого робити, — садіть дерева. Кожний має з них користь та мало хто садить». Праця на землі, біля рослин завжди видавалася їй корисною. Вона мала незвичайне вчуття для дерев і квітів. Завжди знала, чого якійсь із рослин бракує, чого їй потрібно, щоб вона жила.

Час від часу ми вибирались удвійку в ліс по землю. Треба було знайти листяну верству, яка починала перегнивати та перемішалася частинно з землею. Вона була легка, ще з клаптями зліпленого листя, часто кори. Ми її випорпували верствами і наповнювали великі пластикові мішки. По-

тім наш городник розтирав її та розмішував з іншою; тільки тоді вона була добра для вжитку. Скільки тої землі навозилася та наносилася Софія. Вона це робила з китайською чи, може, українською впертістю, ніколи не втомлюючись чи, скорше, ніколи не відмовляючися втомою.

Два тижні по тому, як вона відійшла назавжди, ми садили в саду дерева. Вісім молодих диких черешень, які перед від'їздом Софія показала, кажучи: «Коли тільки трохи потепліє, посадить на нашому городі на добрій землі. Побачимо, що з них виросте».

Розуміла Софія Яблонська незвичайно добре не тільки дерева, а й людей. Вона вміла діставатися до закутин душі якось так дуже просто, дуже безпосередньо. Знаходила тему з кожною людиною та скоро розуміла, що її цікавить чи їй болить. Вона заходила часто до простих людей, до робітників та рибалок, знала їхні турботи та цікавилася їхнім життям. А вже винятково вміла розуміти дітей і дуже швидко здобула собі їхню приязнь. Вона заходила часто до родин, де були діти, гралася з ними і була горда з їхнього довір'я до неї. Але контакт з дітьми не був їй тільки приємно проведеним часом. Вона кожної хвилини думала про те, що їм треба дати щось корисне, щось нове, потрібно вчити їх жити.

Літом дім та подвір'я були заповнені дітьми. Це не були тільки її онуки, що приїжджали на відпочинок. То були діти сусідів, знайомих, діти місцевих людей. Вистачало, щоб один раз вони гралися з Софією, то опісля вже прибігали часто самі, відчуваючи її приязнь.

Саме восени минулого року Яблонська почала реалізувати проєкт площі для дитячих ігор. Був там уже невеличкий басейн, який ми наповнювали водою та пускали плавати розкішного лебедя і моторовий човен, були для дітей трактори та авта, м'ячі, куски дерева для конструкцій. Подвір'я гуділо від постійного гамору, перегонів, сміху. Діти довіряли їй свої бажання, і ніколи не було того, щоб вона забула свою обіцянку.

Була ще одна ділянка, якій Яблонська посвячувала багато уваги та зацікавлення. Це справа здоров'я не тільки власного та всіх тих, що її оточували. Одідичивши від батька замилювання до медичних наук та біології та пригадуючи його методи лікування, базовані на природних елементах, які мали на меті підтримувати людський організм у формі, даючи йому рух, свіже повітря, чистоту, простий здоровий харч, Яблонська ніколи їх не забувала і сама була наочним прикладом дії тих метод. Вона ніколи не хворіла, визначалася особливою енергією, ніколи не занедбувала руханки, плавала в морі від ранньої весни до пізньої осені, зимою їздила на лижвах і ковзанах не гірше за молодих, часто утримувалася від їжі, що вважала найкращим засобом для відчищення організму та поживлення його праці.

Яблонська була сильною й оригінальною індивідуальністю. Завжди мала перед собою ясну мету, до якої пряму-

вала, концентруючи на ній свою увагу. Все було в неї ясне та просте, усі питання в житті розв'язувала вона просто, швидко, часто по-хірургічному. Воднораз з усією цією всесторонньою активністю та різномірними зацікавленнями Софія Яблонська була в першу чергу письменницею, хоч довелося їй протягом довгих років зректися саме того, що було їй найдорожче. Останніми роками вона робила багато нотаток по-французьки, часто прихапцем або ніччю, у зшитках або просто на клаптиках паперу. Любила писати та вміла висловлюватися дуже чітко та цікаво. Думка в неї працювала незвичайно швидко, вона вміла завжди зафіксувати те, що було основне.

Стиль її був живий, розмовний, безпосередній. Вона сама любила, щоб усе було ясне і просте, а особливо пильнувала бути точною у висловленні думки. У писанні, як і в житті, вона була реальною та точною, відкидаючи зайвий баласт слів. Спостереження її були оригінальні та чіткі без зайвих прикрас. Писати для неї було душевною потребою, та, на жаль, вона мусіла часто зрікатися його в ім'я інших обов'язків, хоч знаходила інші форми: дуже широке та цікаве листування з людьми з різних кінців світу. Залишилися й течки рукописів, які напевно колись побачать світ.

Хоч українською мовою доводилося їй говорити не так часто, бо жила вона більшу частину життя у французькому оточенні, однак не тільки її не забувала, але віднаходила завжди потрібні слова та звороти з незвичайною легкістю.

Доводилося часто чути запити чи закиди: чому Яблонська відстала від українського життя, чому жила відокремлено, підтримуючи контакт тільки з деякими людьми. Цей самий запит доведеться поставити з протилежного боку: чому українська громадськість не зуміла поцікавитися нею та шанувати її; яку хоч скромну увагу виявила їй, крім поодиноких осіб, наша постійно здібна до критики еміграція?

Слушно та боляче якось ствердила Яблонська ще не так давно: «У нас вшановують письменників тоді, коли вони помирають». — На жаль, вона висловила глибоку та сумну правду.

Саме випадково знайшла я в її листуванні рядки, що їх вона писала до одної знайомої:

«Сьогодні увечорі, складаючи розрахунок мого мандрівничого життя, яке почалось ще змалку, бачу, що мені вдалось зберегти небагато особистих цінних речей, з якими я ніколи не розлучалася: гуцульську ляльку — дарунок українок по моїх відчитах по Галичині; книжку віршів Кобзаря; здається, теж не зовсім загубила мою українську душу; та, врешті, дерев'яну різьблену мищину, на якій ще видно напис: „Чим хата багата — тим рада“».

Я не чула нічого більш звучного для мене, більш українського і більш виразистого!

До початків літератури бачванських русинів-українців

З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ ВІД ПОЯВИ ЗБІРНИКА
«РУССКИЙ СОЛОВЕЙ»

Михайло Г. Марунчак

Бачванські русини-українці видали досі два літературні збірники власної поезії та прози. Перший з них появився в 1936 році п. н. «Руско-Українски Альманах бачванско-сримских писательох», видавцем якого було «Руске Народне Дружтво у Рускому Керестуре». Альманах цей був присвячений крижевацькому владиці д-рові Діонисієві Няраді.

У передмові до видання сказано, що «Русько-Український Альманах» — це перша більша і чисто літературна книжка югославських русинів. Вміщені в цьому виданні прозові твори перекладені з бачвансько-сримського (шариського) діалекту на літературну українську мову, «щоби так указати нашу любов до нашої літературної мови, а разом з тим, щоби наших русинів зацікавити нашою книжною мовою, а наших братів з Галичини й України познакомити з нашою мовою і нашим життям. А зокрема бажаємо наблизити ширші круги югослав'янських русинів до наших братів в Галичині і Україні» (стор. 10). Дружувався «Руско-Українски Альманах» бачванським діалектом і літературною українською мовою, еднаючи так руську Бачку з українським материком.

Другий збірник, який появився вже після другої світової війни, у 1963 році, видано під назвою: «Антология: Поезії Бачванско-сримских писательох». Видавцем цього збірника був часопис «Руске Слово» в Рускому Керестурі. В ньому вже немає сентиментальних проявів еднання з матірньою колись землею. У редагуванні цієї збірки брали участь Михайло Ковач, Дюра Латяк та Дюра Палгаргаї, перший — літератор ще довоєнної доби, два останні виявилися вже після війни. Всі твори в ньому друковані бачванською говіркою. Збірник у цілості — на діалекті.

Яких тридцять років відокремлюють обидва ці збірники. У першому була охоплена творчість десяти поетів і прозаїків. У другій збірці (виключно поезія) нараховуємо двадцять прізвищ. У передмові згадано, що на терені Бачки і Срему живе близько 40 літераторів, поетів, прозаїків тощо.

Якщо порівняти ці дві збірки щодо змісту і форми, то треба ствердити, що літературна творчість русинів-українців у Югославії розвивається і збагачується новими молодими силами. Загально визнаними літераторами Бачки вважаються о. Гавриїл (абож Габор) Костельник, Михайло Ковач, Янко

Фейса, Матей Винай, Єлена Солонар, Осиф Костельник. Це група, яка ще діяла між двома світовими війнами. У новій антології вперше виступають Митро Надь, Яким Баков, Гавриїл Надь, Микола Кочиш, Василь Мудри, Мирон Колошній, Мирон Будински, Любка Будински, Микола Скубан, Дюра Латяк, Дюра Папгаргаї, Гелена Гафич й Ангела Прокоп.

Першим своїм поетом бачванські русини-українці уважають Петра Кузмяка, про якого читаємо в «Антології», що він народився в 1816 році, а помер у 1900. Був учителем у Руському Керестурі, але «з якої фамелії походзи, дзе ше школовал, у хторих местох служел», говорять упорядники «Антології», «у наших жридох не мож насц» (стор. 12).

Свою першою друкованою книжкою бачванці уважають збірку пісень п. н. «Русскій Соловей», яка появилася в 1890 році за редакцією тогочасного учителя Нового Саду Михайла Врабеля. З цими двома учителями, П. Кузмяком та М. Враблем, пов'язують бачванці свої літературні почини. Стільки сказано про ці початки в згадуваній «Антології», а в «Руско-Українському Альманахові» немає згадки ні про Кузмяка, ні про Врабля.

Досліджуючи історію поселення русинів-українців у Югославії, автор цих рядків зміг дещо ближче познайомитися з збіркою «Русскій Соловей», як і з діяльністю тих, що робили перші кроки в літературі бачвансько-сремських поселенців.

У 1970 році минуло 80 років від появи «Русского Соловея», що його наші бачванці слушно вважають своєю першою друкованою книжкою. Ця річниця збігається з 70-річчям з дня смерті Петра Кузмяка.

«Русскій Соловей или собрание народныхъ пѣсней на разныхъ угро-русскихъ нарѣчіяхъ» появилася друком у книгопечатні «Келеть» в Ужгороді на 176 сторінках малої вісімки. У збірці надруковано приблизно 200 віршів найрізноманітнішого характеру. Є тут не тільки бачвансько-руські пісні, але й земплинські, шариські, а навіть галицько-руські та «хорватські». Є дещо з творчости Олександра Духновича, Олександра Павловича («Коли мурували білу Маковицю», «У багatih дівочок по шіснадцять сорочок»), є пісні, записані Іваном Поливкою (в Седликах та Свиднику, стор. 33 і 54), Юрієм Левканичем (у Вираві, стор. 19, 58, 77, 117), М. Фірткою (в Межиляборцях) та інші.

Починаючи з сторінки 95, йдуть виключно народні пісні «на бачвансько та земплинсько-руським діалекті». Йдеться, сказати б, про корінно-бачванські та бачвансько-поселенчі пісні. Крім двох пісень Петра Кузмяка («Прилетіла зозуленька» і «Співай, жайворонку»), маємо пісні А. Горняк, І. Лацка з Керестура, Гавриїла Сегедія з Петровців, Н. Чубаша з Коцура, Ферка Мудрого з Бач-Керестура, а далі виступають тут Мірія Бучко, Марія Сабов, М. Кашовський. Останній подав бачванські весільні пісні. У деяких випадках важко збагнути, чи згадані були авторами цих фолклорних

пісень, чи тільки їх переписали від сусідів або взяли з усної словесности народу і передали їх упорядникові збірки. Без залежности від цього це перша спроба бачванців дати друком те, що вони уважали дорогим своєму серцю та цінним в усній словесності та літературних спробах. У цілості цю збірку можна назвати фолкльорною.

Допомогли видати збірку «Русській Соловей» самі ж таки бачванці, своїми заходами й жертвами. Для історії українського поселення на Балканах та споріднення тих родів, що поселилися тут з їхніми коренями на материк, подаємо імена тих жертводавців. *Керестур*: Гавриїл Гудак, Митро Макаї, Юрій Шимко, Михайло Шимко, Андрій Лабощ, Андрій Лабощ (молодший), Карль Арна, Андрій Сегедій, Николоай Будинскій, Александер Коть, Іван Колошній, Іван Чизмар, Василій Каменца, Федор Мудрий, Гейза Рот, Юрій Джуджар, Іван Чизмар, Юрій Рац, Діонізій Мудрий, Юрій Виславскій (Саболь), Юрій Олах, Михайло Чизмар, Михайло Гербут, Юрій Адам Киш, Іван Нярадій, Андрей Нярадій, Петро Михалевскій, Іван Ерделій, Марія Бучко, Франц Гладиш, Михайло Сабов, Михал Ромач; *Коцур*: Іван Ючик, Василій Москало, Михал Уйфалушій, Николаї Губаш, Радослав Горват, Милугин Ладаш, Анна Горняк-Гудаш, Андрей Сакан, Марія Зупко, Іаоким Колесар, Марія Керейкдярттор, Петро Сендерак, Іван Горняк, Анна Лабощ, Михайло Жилник, Микола Тамань, Іван Капишинскій (Варадка), Іриней Ханат (Кремпах), Іонь Мешко (Сигот), Александер Вашкович (Тгаза), Теодор Білоус (Коломия), Евгеній Бачинскій (Люта), Юрій Югась (Кула), Едуард Райкович (Олшавиця).

Якщо йдеться про зміст збірки, то з вступного слова «К. П. Читателю» дізнаємося, що упорядник збірки М. Врабель скомпілював її «на воззваніє отлічніших Бачванско-русских братієв». Скомпілював він цю збірку «на різних русских нарічіях» і, мабуть, тим самим хотів він зробити збірку русько-соборною, де були б не тільки пісні русинів Угорської Руси, але, як ми згадували вже передше, і Галицької. В кінці Врабель зажартував у своєму слові, коли писав: «кого не веселить русская пісьнь да русская молодиця, в тім не кипить кров дідов наших».

На першій сторінці збірника зміщено портрет Олександра Духновича. На четвертій сторінці надрукований патріотичний вірш, визначений як «народна пісня», що його автором був правдоподібно сам упорядник. Передрукований нижче цей вірш, може правити за мотто для цілого збірника:

Кто свой народ отстужает,
Грїшит проти природи;
Не найдет, чего искает,
Останет кремь свободи:
Он от всіх будет проклят,
Мерзкий людем яко гад
Кождий измінник проклят.

Книжку присвячено «Его Благородію Господину Гаврилу Гвоздюку 1848-го года оровінчанному отечество охрнительному оберлейтнанту, благородному покровителю убогих русских братьев й прочих».

Зміст збірки свідчить про культурну і національну єдність русинів у Бачці, на Підкарпатті (Горніці) та в Галичині. Вона підносить на п'єдесталь тих, що стоять в обороні рідних і бідних. Упорядник оскаржує в зраді тих, хто від цього народу відходить. Цю аксіому бачванці глибоко прийняли у свою національну свідомість і стосують її й тепер, дотримуючись старої історичної назви «русини» і визначаючи Духновичеве гасло: «Я русин був, есм і буду».

Упорядник збірки «Русскій Соловей» Михайло Андрійович Врабель народився 1866 року в Земплинській жупі на Закарпатті. В Ужгороді він закінчив учительську семінарію й опісля довгий час працював учителем у Новому Саді. Живучи там, співпрацював з ужгородським часописом «Наука». Цікавила його особливо історія бачванських русинів, їхній побут, звичаї, усна словесність тощо. Писав він і по-угорськи і містив свої праці в збірнику «Etnographia». По якомусь часі переїхав з Нового Саду до Будапешту, де став редактором тижневика «Неділя»,¹ який за його редагування значно поліпшився. С. Бачек так пише про це: «„Неділя“ піднеслася (за редагування Врабеля. — М. Г. М.) на часопис до значительної літературної й мовної цінності, до котрої писали передні тодішні карпатороси».

Працював М. Врабель і над збірником народних пісень Мармароцини, який появилася друком у 1901 році в Будапешті п. н. «Угроски народни співанки», том I. У цьому збірнику Врабель помістив 896 народних пісень. Він склав також для народних шкіл «Буквар», який довгий час користувалися на Закарпатті та в Бачці. Помер Михайло Врабель у Будапешті 4 січня 1923. Серед учительства втішався великою пошаною та не абиякою популярністю.

Врабель зробив велику послугу для літератури бачванських русинів не тільки тим, що видав першу книжечку їхніх пісень, але також і тим, що, будучи в близьких та приятельських взаєминах з Петром Кузмяком, написав по його смерті некролог та помістив його в «Неділі».²

З нього довідуємося, що П. Кузмяк був родом зі Спіша. Народився в 1816 році. Впродовж 15 років він працював дякою-учителем в Якуб'янах та довколишніх селах. При цьому виконував також обов'язки місцевого нотаря. Згодом перенісся до Бач-Керестуру (себто Руського Керестуру) і тут трудився

¹ «Неділя, поучительно-газдовска новинка для угро-русского народа». Виходила в Будапешті в журнальному форматі. Появлялася й угорською, німецькою, словацькою, молдавською та сербською мовами. Перше число вийшло 1897 («Учитель», Угород, ч. 2, 1923).

² «Неділя», ч. 1, 20 грудня 1898.

на учительському полі коло сорока років. («Антологія» говорить про 56 років). Він був довший час єдиним учителем у цій околиці і належав до найбільш освічених людей того часу. Освіту здобував у монастирі чину св. Василя і хотів стати ченцем. Суворість протоігумена Баванковича, як це він часто говорив, не прихилила вразливого юнака до монашого життя. Закінчивши новіціят, він почав учителювати. У некролозі сказано, що він «воспитал й учил дітей сільських в духу церкви і народа нашего». Ще в іншому місці читаємо, що він вільно говорив латиною «аж до смерти», а в молодих літах «занимався руською поезією». Велику роль відіграв П. Кузмяк у відродженні бачванських русинів. Про цю його працю нічого досі не написано, і тому стосовне місця із цитованого некролога варто навести повністю:

«Покійний коло просвіти керестурського народу великі заслуги положив, за довше время був він єдиним учителем густо заселеної бач-керестурської общини... Народ бачванський, одорваний от прочих русинів, забував прадідні обичаї, забував свої пісні, но П. Кузмяк знав наляти в нього свіжого духа, научив його нових руських пісень. Напровадив його на дорогу, котрою ему іти належно. Через ціле життя покійний трудився чесним трудом на ниві народного просвіщення, за народні діла, за добробит народа воодушевнявся постійно».

П. Кузмяк і М. Врabelь зробили багато для русинів Бачки, як учителі, культурні діячі та провідники. Вони, звернувши увагу на народну пісню і її популяризацію, започаткували розвиток бачванської літератури. «Русській Соловей» був першою її ластівкою, а Петро Кузмяк першим співцем-поетом.

Якщо взяти до уваги нотатку з часопису «Неділя» з 1898 року, в якій писано, що «всіх людей трудящихся публично коло подняття народа нашего на Угорській Руси есть сим часом не більш як 10—12 осіб», то Кузмяк і Врabelь належали до тих білих кружків, які в байдужості та суспільному застої Угорської Руси (а за статистикою того часу там було близько 1 000 священиків та 1 500 учителів) пробивали одні з перших вікно до світла, до життя, до поступу.

Світ кольорових структур Гуцалюка

Кирило Митрович

Кожна зустріч з Гуцалюком є подією, і то з різних причин. Найменше, що можна сказати про таку зустріч, це те, що Гуцалюка не можна застати з порожніми руками, чи пак картонами: заки ще з ним розговоритися, його картини вже скажуть, де він був, що бачив, як зрозумів і що пропонує глядачам чи співрозмовникам. Фактично розмова з ним є вже тільки продовженням та поглибленням вражень від картин. Зрештою, що може бути більш природним у маляра, ніж мова його картин...

Іншим аспектом такої «події» є багатство вражень, різноманітність поглядів на довколишній світ та дискусія (контемплативна) з його розумінням світу. У цьому останньому й зосереджується зустріч з ним, і ця дискусія спонукає до поширення кола співрозмовників, до контакту з любителями мистецтва, передусім з прихильниками самого Гуцалюка. Хочеться говорити про його світ, бо Гуцалюк пропонує свої засоби сприймання світу, за модерною термінологією сказавши — свою мову-семейологію та свою семантику світу. Сучасному спостерігачеві світу в його світоглядних, наукових, буденних та емотивних конфронтаціях така дискусія здається можливістю поповнити та заразом і прояснити мозаїку свого світоуявлення. Без перебільшення можна сказати, що Гуцалюк є сьогодні одним з «співрозмовників» на українській та світовій арені малярів. Про це свідчать і ті статті-відгуки, які в останній час появились про його мистецтво у визначних мистецьких публікаціях англо- й франкомовного світу, та закуп деяких його картин до репрезентативних колекцій або хоча б те відзначення, яким наділила його одна італійська академія малярства.

Минулорічні вакації у Франції дали Гуцалюкові велике жниво. У його картонах понад сто акварель. Кажемо жниво, а мистець відповідає, що це тільки початок жнив, бо багато лишилося ще не висловленого, а інші картини є тільки початком дальших розробок. Це одна з характеристичних рис творчості Гуцалюка: він черпає з контакту з дійсністю, але малює з нутра те, що перетоплюється в його чуттєвості, в уяві, в розумінні. Тому в нього раз побачені пейзажі чи сюжети стають предметом численних відображень. Ідеться одначе не про повторення, а про зглиблення, доповнення, повноцінне віддання переживань даного сюжету. Довелося зустрічати нерозуміння цієї риси його малярства в деяких глядачів, тому і вважаємо за потрібне підкреслити це. Та

чи мало мистців, які наворотами звертаються до тих самих мотивів, а іноді й підсвідомо їх унагляднюють? Здається, що протилежне твердження якраз було б фальшиве.

Між експонованими акварелями є пейзажі, інтер'єри, фасади, вуличний рух, квіти. Ці картини не є настроєві в звичайному розумінні. Вони ні сумні, ні радісні, ні меланхолійні, ні оптимістичні, ні розпачливі. Вони віддають сюжет в його аспектах існування, чи радше співіснування з мистцем. Треба б сказати, що чутливість, а не почуттєвість мистця є збуджена його сюжетами. Чи так само воно з глядачем — це вже справа персональності самого глядача. А чутливість є синонімом цікавості, бажання довідатися, зрозуміти, виробити свою думку. Картини Гуцалюка й уся його творчість хиляться радше на бік чистої вразливості, а не сантименталізму. «Чиста вразливість» — це, здається нам, співвібрування з сюжетом, на відміну від підпорядкування власним почуванням чи поняттям. Тому то, зрештою, в картинах Гуцалюка таке домінантне місце посідають вібрування кольору, динаміка, рухливість кожного деталю, ритм композиції. Існування докוליшнього світу для Гуцалюка є динамічною синтезою й невичерпним багатством елементів, які він сприймає в усіх відтінках, але в цілості, а не у відокремленні. Тому й його картини можна сприймати іноді в певній суперечності: і як багатство деталів, і як гармонійну цілість.

Засобами-мовою його вислову в останній період його творчості є кольори, гра кольорів. Це варто підкреслити в порівнянні з деякими попередніми періодами, коли графічна лінійність відогравала більшу ролу в його картинах. У деяких попередніх картинах теж можна було запримітити певну тенденцію до обмеженого хроматизму, з грою світла й тіні, а не кольорів. Змінилися засоби, але не змінився світ чи радше світосприймання мистця. Вже з перших картин Гуцалюк вражав вібрацією мозаїчного багатства. Сильне тяготіння до абстракції було прикметою його творення з самих початків. Сьогодні можна сказати, що воно є особистим перетворенням та витвором, а не абстракцією, або ж можна назвати його абстрактним у логічному розумінні витворення поняття певного субстрату.

Оглядаючи картини Гуцалюка, не можна ізолюватися від них, почуватися не заторкненим. Тому ми й вжили вислів співіснування, говорячи про них. Відображуючи морський берег, з зеленню в глибині, чергою будиноків попід небо, а ближче хвилювання води з відбиткою неба й хмар у безперервній та завжди рухливій кольорації, він ніби втягає глядача рухом, кольоровими відмінами та відкритістю в далечінь у саму картину. Дуже цікаве в картинах Гуцалюка небо. Часто воно забирає багато місця, але коли навіть тільки крайчик його видно, воно завжди відображене так, що є відкриттям безмежності, яка проривається з картини Гуцалюка. Подібні почування викликають численні міські пейзажі. У Гуцалюка не можна знайти заспану статичну вулицю.

Хати, вікна, брук, написи, силуети — все вібрує в жовтих, червоних, синіх, зелених й інших барвах, змішаних часто в дещо феєричній симфонії. На іншій картині скверик чи куток двору, з лавками, кріслами, квітами. Часто домінує червона фарба в різних домішках, натерта, нам'ята, намішана й скерована з іншими фарбами в певний рух, у хвилювання. Варто відзначити, що цей рух не є неспокоєм. Немає турботи-неспокою в динаміці образів Гуцалюка. Це є рух природного довколишнього буття, саме ставання-існування речей. У співвідношенні речей багато більшу роллю грає нашарування, структурація самих речей, ритм чергувань, динаміка ліній і кольорів, ніж перенесені почування чи настрої автора.

Тут цікаво згадати одну нову картину, що тепер є у посіданні Української католицької місії в Парижі. Це зображення львівського св. Юра. Гуцалюк пам'ятає його ще з юнацьких часів і, може, відсвіжив пам'ять з фотографій. Його картина є відображенням св. Юра, але перетворена в уяві й естетичному спогляданні мистця. Гора й будівля відтворені в кольорах з вогненным палажкотінням, домінує жовто-золотава фарба, огорнена синіми, зеленими й іншими фарбами. Вся композиція скерована вгору й губиться в небі. Який зміст, який настрій картини? У відповідь треба сказати, що це ні ілюстративна, ні настроєва картина. Св. Юр на ній є структурою, спрямування та кольорація якої не залишають глядача байдужим.

Минулорічні «жнива» Гуцалюка підтверджують його чистий естетизм у малюванні. Розглядаємось у його ательє й зустрічаємо декілька картин з його попередніх періодів: картини з перших вертикальних-лінійних творів, дещо з кубістичних композицій, десь далі портрет з овальними доміантатами, постаті й оточення; можна б ще певно знайти в пам'яті й інші форми. З різноманітністю форм розвивається й різноманітність кольорових композицій, і можна навіть схилитися до думки, що колір все більше стає панівним у його картинах. Одначе через всю його творчість проходить основна риса, така притаманна йому між українськими та іншими сучасними мистцями: те, що ми назвали чистою вразливістю, тонким, чистим естетичним відчуттям і передачею довколишньої дійсності. Семантика цих картин у вібруванні форм і кольорів, це розкривання гарного у відділенні від модно-проминального, тематично-ідеологічного чи конструктивно-технічного мистецтва. Можна б ще сказати, що не дарма Гуцалюк приїжджає за надхненням до Франції, до паризьких традицій, де за останнє століття естетизм, чисті естетичні шукання завжди брали верх над «заангажованим» чи прикладним мистецтвом. І теж варто підкреслити, що це є автентичне мистецьке заангажування, дійсне естетичне покликання, і воно не перестане захоплювати й милувати глядача чистою естетичних переживань.

Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (І)

Юрій Лавріненко

1. Парадокси антиісторії «Групи УСД» і джерела до її сторії.
2. Історичне тло і час заснування «Групи УСД».
3. Дискусія Франка з Лесею Українкою.
4. Розрив з Драгомановим заради... Драгоманова.
5. На перегонах за час і вплив на грядущу революцію (УСД контра РСДРП).
6. Ідея «робітничо-селянської спілки». На перших хвилях української селянської революції.
7. Кінець «Групи УСД».

«Ми живемо як на вулкані, або
краще — ми самі той вулкан».

М. Коцюбинський (1905)

1. ПАРАДОКСИ АНТИІСТОРІЇ УСД І ДЖЕРЕЛА ДО ЇЇ ІСТОРІЇ

Дивним чином цей невеликий, але важливий епізод із нової політичної історії України, хоч і зв'язаний з іменем Лесі Українки, зігноровано в УРСР навіть у час широко й рекламно відзначуваних ювілеїв письменниці. Силуючися підібрати і взяти під побільшувальне скло кожний найменший натяк на зацікавлення Лесі Українки марксизмом чи соціал-демократизмом (а спеціально російським), радянські автори, починаючи з 1930-их років, старанно оминають і замовчують факт, що Леся Українка була засновником, ідеологом цілої соціал-демократичної революційної організації — «Групи УСД». Загроза поховання і викреслення з історії факту діяльності «Групи УСД» тим більша, що цей факт не знайшов належного висвітлення й документації також з боку еміграційних і взагалі незалежних дослідників. (Про винятки мова буде пізніше).

Чому так сталося в УРСР, — зрозуміти нетрудно. Під егідою ЦК КПРС тільки те з нової політичної історії України дозволено висвітлювати, що попередньо перефабриковано на російську ініціативу та на невід'ємну частку російської історії. Після подібних замахів на Шевченка і Франка прийшла черга на Лесю Українку. До 50-ліття смерті письменниці було висунуто, наприклад, такі інтерпретації Лесі Українки, з яких виходить, що вона була послідовницею Леніна і ле-

нізму.¹ «Вона проти українських соціал-демократів, які хочуть діяти окремо від РСДРП. Вона відмовляє їм у праві існувати окремо, самостійно».²

Останнє твердження заслуговує на подив і комплімент для автора: він повертає стрілку з математичною точністю на 180 ступнів у протилежний до факту й правди напрям. Та історія непоборна в своєму самозахисті. Рано чи пізно вона виявить крадіжку і поставить перед очі світу свій невід'ємний факт і правду. Сьогодні дедалі більш стає відомим, що Група УСД, за задумом і здійсненням самої Лесі Українки, являла собою якраз незалежну і супротивну щодо РСДРП дійову спробу цілком самостійної української «соціал-демократичної організації з метою не ленінської «диктатури пролетаріату» чи єдиновладної партії, а задля політичного союзу робітників і селян та вільної і багатой «робітничо-селянської України». У нерівних перегонах за історичний час і за врятування назриваючої революції від зазіхань «грядущих тиранів», — засновники і незмінні лідери групи УСД Іван Стещенко і Леся Українка зуміли на два роки випередити появу РСДРП (1898) створенням нелегальної організації Української соціал-демократії (1896). УСД випередила РСДРП також в усвідомленні політичної потреби переходу від методи пропаганди в вужчому колі до методи масової агітації, як і в гаслі «союзу робітників і селян».

Джерела до історії групи УСД ми розглянемо далі такими їх групами: книжкові видання, виступи в періодичній пресі, листи, архівні публікації, спогади, нариси, свідчення сучасників руху. Уже на другому році свого існування (в 1897 році) група УСД спромоглася розпочати видання цілої серії програмових та інших політичних брошур під власною фірмовою серійною назвою «Бібліотека українських соціал-демократів», назва, яку, до речі, пропонувала сама Леся Українка.³ Далі по змозі за хронологічним порядком подаємо приступні нам дотепер джерельні інформації про видання групи УСД, здійснені в умовах безперервних арештів, заслань, поліційного шпигунства і всіляких інших репресій:

1. «Михайло Петрович Драгоманов (український емігрант)». (На гектографі). Київ, 1897. Бібліотека українських соціал-демократів ч. I.

Цю брошуру описано в праці Панаса Феденка «Український громадський рух у ХХ столітті». Лондон, в-во «На-

¹ «Історія української літератури», том I. Київ, 1954, стор. 636, 641.

² Л. Смілянський, «Червона троянда». Драма. Дніпро (Київ), 1945, ч. I, стор. 49.

³ У листі до Івана Франка Леся Українка, перебуваючи за кордоном, писала 7 вересня 1901 року: «Коли ж Ганкевич паче чаяння почав їх друкувати, то нехай назве: „Видання Групи українських соціал-демократів” («Леся Українка. Хронологія життя і творчості»). Нью-Йорк, УВАН, 1971, стор. 564. Далі скорочено — «Хронологія»).

ше слово», 1959, стор. 19—20. Феденко пише: «Авторами могли бути: Леся Українка або письменник Панас Мирний». Але не подає джерел до цього твердження.

2. «Програма соціал-демократії». Київ (гектограф), 1897 (1898?).

Цю брошуру описав у своїй першоджерельній історичній довідці про УСД Андрій Жук, у статті «Українська Соціал-Демократія» у львівському тижневику «Рада» (1925), мабуть, у перших одинадцятих числах. Відомості А. Жука про УСД досить повно повторив інший ветеран дореволюційної УСДРП Петро Бензя у статті «До історії революційного руху на Україні (з приводу книжки О. Гермайзе „Нариси історії революційного руху на Україні”. Том I.)». Життя і революція», Київ, листопад 1926, стор. 82—89.

Трохи відмінну назву цієї брошури, а саме «Програма групи», подають Володимир Дорошенко («Українство в Росії». Відень, 1917, стор. 34), Осип Гермайзе і Панас Феденко (цит. праця, стор. 19).

3. «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства». Київ (гектограф), 1897 (1898?).

Відомості про цю брошуру, не зазначаючи автора і кількості сторінок, подали в вищезгаданих працях В. Дорошенко, П. Феденко, П. Бензя. Видання брошури на таку спеціальну тему заходами УСД очевидно зв'язане (і майже збігається в часі) з підготовкою філіяльної для УСД і теж підпільної організації «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії». Керівник цієї Групи М. Меленевський тримав оперативний зв'язок цієї групи з УСД, перерваний арештами Меленевського в 1899 і здруге в 1901 році (див. П. Бензя, цитована праця стор. 85 і 86), також і в Гермайзе.

4. С. Д. (Леся Українка) «Оцінка нарису програми української соціалістичної партії».

Цінні інформації з докладним переказом змісту подає про цю, мабуть, найважливішу публікацію УСД Андрій Жук у статті «Українська Соціалістична Партія (1900—1904)». Збірник української літературної газети 1956». Мюнхен, 1957, про брошуру «Оцінка» стор. 220—226. Оскільки з поглядами А. Жука на брошуру «Оцінка» погоджуються майже всі автори писань про УСД, подаю цитату з статті А. Жука в «Збірнику УЛГ»:

«В тій самій „Волі” (орган УСДП Галичини й Буковини, Львів, ч. 15, 1900. — Ю. Л.), де був видрукований нарис програми УСД, появилася стаття під заголовком „Оцінка нарису програми Української Соціалістичної Партії”, що потім вийшла і окремою брошурою, з ініціалами над заголовком: С. Д. Ця стаття, як зазначувала редакція „Волі”, була надіслана „Гуртком соціалістів” без ближчого означення, що це за гурток і де він існує. Але пізніше стало загально відомим у підпільному українському революційному світі, що цей гурток існує в Києві від 1896—97 року, під назвою „Укра-

інська Соціал-Демократія», що під тією фірмою появилися вже раніш у Києві програмові публікації, очевидно нелегально друковані на гектографі, та що найвизначнішим членом цієї групи і її ідеологом є наша славетна письменниця Леся Українка. Більш як певно, що авторство „Оцінки програми УСП” належить Лесі Українці» (зазначена вище стаття А. Жужа, стор. 220).

5. С. Д. «Німецька революція в марті 1848 року». (Переклад), ч. 3. Женева, Українська друкарня, 1902, 32 сторінки.

Цю брошуру під назвою «48 рік» згадує Леся Українка в листі до М. Кривинюка з Берліну 12 червня 1902 року. («Хронологія», стор. 632). Зареєстровано її також у статті Є. Бачинського «Українська друкарня в Женеві». «Науковий Збірник», II, Нью-Йорк, УВАН, 1953, стор. 103.

6. С. Д. (Леся Українка) «Царі, пани а люди». Женева, Українська друкарня, 1903, 46 стор.

Опис цієї брошури, як видання УСД, подав А. Жук у статті «Українська Соціал-Демократія» і за Жуком Петро Бензя («Життя і революція», листопад 1926, стор. 84). Також віднотовано її і в згаданій статті Є. Бачинського, стор. 65 і 103.

«Ця брошура, — пише А. Жук, — помітна своїм популярним яскравим викладом, зображенням тяжкого соціального і національного стану українського селянства, закликком до селянства переходити до збройної боротьби, політичних страйків і виступів у союзі з міським робітництвом».

«Надхнення автора, — пише А. Жук, — черпалося в факті полтавсько-харківських розрухів 1902 року», які показали, що селянство здібне на революційний порив і не є неприступним для соціалістичних ідей. Брошура приготувляла селян до конечної оружно́ї боротьби з самодержавством через організацію економічної боротьби, політичних демонстрацій і протестів проти національного поневолення в спільці з міськими робітниками. Закінчується брошура такими словами:

«Час вже визволитись від тих московських та українських панів, що очевидячки з нас кров ссуть. Коли ж вони хотять, то ми покажемо їм, що силою здобудемо те, що нам належиться, що загарбали нам московські цари та усякі пани. Як один встанемо і розіб'ємо свої кайдани, і засяє тоді сонце правди над нашою багатою робітницькою і селянською Україною. І буде тоді наша земля без хлопа, без попа і без царя...» (П. Бензя, цит. праця, стор. 84). У двадцятих роках знайдено в поліційних архівах російський переклад цієї брошури, зроблений поліцією, про це далі в статті Антона Лучинського.

7. Дікшгайн Самуель, «Хто з чого жие». Львів, 1901.

Як видання УСД, що загальнознану в перекладах і популярну серед східноєвропейських соціалістичних організацій брошуру описали А. Жук і за ним П. Бензя (стор. 83). Як твердить «Історія української літератури», том I. (Київ 1955, стор. 635), післямову до цієї брошури з викладом соціал-

демократичної програми написала Леся Українка. Крім цього українського, брошура Дікштайна мала кілька перекладів і видань російською мовою, видавала її також Партія українських соціалістів-революціонерів (М. Залізняк). Виданням її друком у Галичині піклувалася Леся Українка в листі до І. Франка від 27 вересня 1901 року.

3. «Яке наше життя під московськими царями». Женева, 1902.

П. Бензя припускає, що ця книжка світу не побачила, хоч її згадано в виданні УСД «Царі, пани а люди».

Поданий вище перелік книжкових політичних видань Групи УСД не претендує на вичерпність. Віднотовано тільки ті, про які покищо почастило роздобути фактичні інформації. Коли наслідком старань антиісторії УСД сьогодні треба доводити, що УСД не міт, а історичний факт, то й названих вище книжкових видань УСД вистачає, щоб показати, що Група УСД не тільки існувала, але, як на такий короткий час (яких сім років), розвинула чималу політичну активність за найсуворіших поліційних переслідувань.

Ще менш може претендувати на повноту список відомих нам статей членів Групи УСД в періодичній пресі того часу. Все ж і те, що приступне, являє собою суттєвий доповняльний матеріал, тим більше, що йдеться головне про статті ідейного лідера УСД — Лесі Українки, що їй, мабуть, взагалі належить як не більша, то левина частка всієї політично-публіцистичної продукції Групи УСД:

Ув'язнена (Леся Українка), «Голос з Росії однієї ув'язненої (маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя в Версалі)».

Оригінал писаний французькою мовою 1896 року, коли Леся прочитала передрукований у львівському журналі «Житте і слово» (1896, ч. 1) лист-протест, писаний студентами Петербурзького лісного інституту з приводу того, що французькі поети і мистці влаштували у Версалі врочисту демонстрацію на честь російської імператорської пари, яка відвідала Париж з нагоди підписання союзу між Францією і Російською імперією. У той час і дехто з діячів російської опозиції подав протестаційні листи до преси з приводу виявлення симпатії частини французьких поетів представникам російського абсолютистського режиму. Блискучий змістом і формою протест Лесі Українки вирізнявся глибокою характеристикою російської імперії, як велетенської в'язниці народів, якої історія ще не мала. (Передруковано в: *Леся Українка*, Твори, том I, Нью-Йорк, 1953, стор. XXVII). Час написання цього листа-протесту припадає на початки праці Групи УСД.

С. Ж. Н. (Леся Українка), «Не так ті вороги, як добрії люди». «Житте і слово», (Львів), 1897, ч. 3.

Полемічна відповідь на критичний закид І. Франка київському «гурткові політиків», драгоманивському, що, мовляв,

без потреби прямує до перетворення на соціал-демократичну організацію.

Цілу полеміку (одна стаття Лесі Українки і три статті І. Франка) Франко пізніше вмістив окремим розділом під заголовком «Між своїми» в його книжці «Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї і епізоди». Львів, Руська видавнича спілка, 1910, стор. 95—142.

Цю полеміку двох найвидатніших діячів і письменників України слід вважати за один із початкових епізодів самої історії Групи УСД, про що мова пізніше.

(Леся Українка), «Замітки з приводу статті „Етика і політика“. Ціна поступу». «Леся Українка. Публікації, статті, дослідження», том II. Київ, Академія наук УРСР, 1956, стор. 9—65.

Цю статтю Леся Українка написала на початку 1903 року, як відповідь на статтю лідера УСД Галичини і Буковини — Миколи Ганкевича («Етика і політика», у львівському журналі для молоді «Молода Україна», 1902, ч. 5, стор. 145—159 і ч. 6—7, стор. 197—217).

У листі до Кобилянської від 12. 3. 1903 Леся писала: «Той хтось таки має неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до „Молодої України“, схотілося зачепитись з М. Ганкевичем за терор та політичну етику. Ще тільки не мала часу переписати, але от перепису і таки пошло. Та вже не для зарібку і не для самооборони, а так — „за правду“, нестерпіла душа моя, що проводар української соціал-демократії таке плете та ще й в органі для молодіжкі! Знаю, що його дуже зачепить, але нехай, я не особу, а помилки його чіпаю».

М. Ганкевич статтю Лесі Українки не надрукував, але чорновий і остаточний варіанти статті, що первісно була узаголовлена Лесею «Ціна поступу», збереглися, і чорновий варіант статті був навіть приготований 1930 року до друку в XIII томі творів Лесі Українки у видавництві «Книгоспілка». Та видання те через відомі обставини терору тридцятих років не було закінчене. Минуло ще понад чверть століття і обидва варіанти було нарешті видруковано в зазначеній вище книжці з примітками редактора, що з них і черпаємо ці відомості (стор. 61).

Стаття «Ціна поступу» належить до найсильніших документів глибини і сили Лесиної думки. Вона ніби випередила в проблемі політичної етики свій час на кілька десятиків років і пророче передбачила ті світові катастрофи тероризму, прихід яких віщували для неї оті, на початку ніби незначні, міркування есеїстів про терор і непричетність етики до політики. Зрозуміло також стає, чому саме на XIII томі і на цій власне статті і саме в 1930 році було обірвано почате раніш повне видання творів геніяльної українки.

Всі згадані вище статті належать перу Лесі Українки — найенергійнішого і найглибшого та, мабуть, і єдиного вповні автентичного і зрілого ідеолога УСД. Але також і інші

близькі до групи УСД люди, зокрема її офіційний голова Іван Стешенко, мабуть, зафіксували пером свої погляди на актуальні питання того часу. Для цього етюдю завданням вичерпних розшуків у тогочасній пресі було б надмірним. Покищо можемо подати цікаві бібліографічні позиції Михайла Коцюбинського, що його приналежність до Групи УСД стверджує, мабуть, за А. Жуком Петро Бензя (згадувана стаття стор. 83), хоч тут таки зазначає, що в Групі УСД М. Коцюбинський «активної участі не брав». У час діяльності Групи УСД М. Коцюбинський перебрався до Житомира і йому було недалеко до київського центру Групи УСД. До цього часу належать такі публіцистичні виступи Коцюбинського:

«К полемике о самостоятельности малорусского языка» («Волинь», Житомир, 1898, ч. 42).

«Галицький „Літературно-Науковий Вісник“», рецензія. («Волинь», 1898, ч. 36).

«Свет и тени русской жизни» («Волинь», Житомир, 1897, чч. 229, 230, 234, 238, 240 і за 1898 рік чч. 3, 7, 15, 17 21, 32, 51. Серія нарисів, в яких Коцюбинський піддав критиці російський самодержавний лад).

Расовий письменник, чистий мистець слова, Михайло Коцюбинський віддавав данину потребам політичної боротьби епохи головне на ділянці красного письменства і літературного життя. Повість «Фата моргана» та ряд етюдів були автентичним вкладом письменника в українську селянську революцію 1902—05 років, революцію, що була для діяльності і програми Групи УСД водночас ґрунтом, завданням і засобом. Коцюбинський, «пристрасний публіцист», діяв не тільки писаним, а й усним словом; наприклад, його «революційна промова» на урочистому вечорі в «Літературно-артистичному Товаристві» в Києві (грудень 1904 рік), присвяченому 35-літтю письменницької праці видатного селюписця Івана Нечуя-Левицького. Разом з Коцюбинським на вечорі виступили з аналогічними промовами Олена Пчілка (мати Лесі Українки), О. Маковей, М. Лисенко. Збори ухвалили петицію до царського уряду з вимогою дозволити друкувати книжки та викладати в школах українською мовою. Одним із завдань Групи УСД і української селянської революції 1902 року було скасування урядової заборони українського друкованого слова. Коцюбинський присвятив цьому завданню не тільки деякі свої статті, а й промови. «9. 1. 1905 на зборах чернігівської громадської бібліотеки Коцюбинський виступав з вимогою скасувати цензуру на всі твори, писані мовами пригноблених народів» («Історія української літератури», том I. Київ. 1954, стор. 603). У листопаді 1905 Коцюбинський пише: «Ми всі цілком зневірилися у щирість та совісність крутійського уряду, який по Маніфесті 17 (жовтня) далі одхилється направо»... «У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або переможемо. Короткозорому оптимізму немає місця. Ніяка спокійна творча робота тепер неможлива. Ми живемо як на вулкані, або кра-

ще — ми самі той вулкан». Того ж місяця Коцюбинський писав: «Заки дістанемо спокійне і культурне життя, буде загальне повстання, яке змете весь старий політичний лад... Усі без різниці національності скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога» (там само, стор. 603).

Листи — одна з важливіших груп джерел історії УСД. Особливо в обставинах, коли нелегальність і цензура виключали публічні форми обміну думками та інформаціями. Для історії Групи УСД першорядне значення мають листи Лесі Українки. Судячи з того, що вона писала листи майже щоденно, і то часто більше як по одному на день, — епістолярна спадщина Лесі Українки мусіла б бути величезна і доходити, може, десятка тисяч листів. Але її ще далеко не зібрано і не опубліковано, а частково то й навіки загублено. До того ж і опублікована частина листів Лесі Українки розпорошена по різних випадкових виданнях (журнали тощо). Багато листів Лесі Українки за останні 15 років вміщено в київських виданнях творів Лесі Українки, зокрема в 5 томі (1956) п'ятитомового, 9 та 10 томах (1965) десятитомового. Та з різних цензурних тощо мотивів велику кількість листів Лесі Українки в ті видання не допущено. У таких умовах першорядного значення набирає монументальна праця активного співдіяча Групи УСД і Лесі Українки, її сестри Ольги Петрівни Косач-Кривинюк: «Леся Українка. Хронологія життя і творчості». Нью-Йорк, УВАН, 1971, 928 + 14 стор. ілюстрацій.

Ця першоджерельно-документальна книжка, продукт праці майже цілого життя Ольги Косач-Кривинюк побудована на особистому, родинному та інших можливих архівах, а також на особистому знанні з першої руки авторки — сестри Лесі Українки і дружини Михайла Васильовича Кривинюка, що з ними разом вона творила дійову робочу керівну трійку Групи УСД. До того ж, Ольга була активна ще раніше в українських студентських громадах 1890-их років, зокрема і в петербурзькій українській громаді. До «Хронології» увійшло близько ста ще ніде не публікованих листів Лесі Українки. Серед них найцінніші її листи до М. В. Кривинюка. Назвемо тут декотрі з листів, що більш безпосередньо стосуються історії Групи УСД.

Лист до Івана Франка 7 вересня 1901 з Чернівців.

Тут подається шифр для назв книжкових видань Групи УСД і зазначається, що Леся Українка ніби буде зв'язковим між Києвом і Галичиною в справі друку тих видань:

«Жаль мені, що більше тепер не побачу Вас і Павлика, та вже нехай до другого разу: я вже назвала шлях сей „за прірву“, то певне їздитиму частіше. Отже що до справ, які Ви ласкаві були взяти на себе, то я попрошу чи не можна їх так врядити. Як приїде Ганкевич, скажіть йому, що я гірко жалую об тій хвилині, коли передала йому ті злополучні рукописи, але вже „сталося“, отже вимагаю тепер від нього, щоб він зробив відбитку окремо перекладу Дікштайна „Хто

з чого жие”, надруковано в „Волі”, нехай скаже, що коштуватиме відбитка, а гроші йому будуть вислані зараз. Я думаю ім'я його ще так мало відоме російським „владам підприємства”, що можна гроші і просто на його адресу слати. Решту перекладів (Лабріоля, Енгельс, „Маніфест комуністичний”), коли він ще не почав друкувати, то нехай і не друкує, а віддасть Вам. Ви ж, будь ласка, відішліть їх Василеві Сімовичеві (Чернівці, вул. Руська ч. 12) і більш нічого. Коли ж Ганкевич паче чаянія почав їх друкувати, то нехай назве „Видання Групи Українських Соціал-Демократів” (підкреслення Лесі Українки) і скаже, скільки коштуватиме видання їх всіх, кожного, нарізно, при чім, коли писати мені поштою (я вже прошу, *сегр Maître*, напишіть Ви мені се такі самі, а Ганкевич нехай тільки Вам на словах скаже, що треба, бо інакше не дїждусь), то нехай „Хто з чого жие” зветься відбиткою „Над морем”, Лабріоля — „Атта Тролем”, Маніфест — „Раткліфом”, Енгельса розправа — „Балядами”, аби здавалось, що я трактую про свою власну справу з редакцією „Вісника”. Пишіть просто мені: Київ, Мариинско-Благовещенська 97. Як вишлете переклад Сімовичеві, то напишіть: Ваші вірші віддав редакції „Буковини”».

Листи до М. В. Кривинюка від 14. 2. 1902, 27. 3. 1902, 15. 5. 1902 з Цюріху, 12. 6. 1902 з Берліну, їдучи до Парижу (тут інформація про допити членів Групи УСД в київській поліції), 13. XI. 1902 («Хронологія», стор. 641—645), мабуть, з Сан-Ремо. Важливий лист з думками про типи, мову і стиль видань Групи УСД. Леся інформує тут докладно, даючи майже конспект, про одну свою працю для видавництва УСД. Пише, що хоче «взятись до неї методом Драгоманівським, більш історичним ніж агітаційним». З листа видно, що основна тема праці «історія відносин прилученої України з Москвою»... «Сей уступ (в найзагальніших рисах, тільки згадавши найрізкіші провини Москви) я б його розширила і зробила б головною основою своєї праці (як я вже й роблю тепер)» («Хронологія», стор. 643). Очевидно мова тут іде про якусь важливу історичну працю Лесі Українки, над якою вона довго і старанно працювала і рукопис якої певне не опублікований, мабуть, і загубився. У «Хронології» знаходимо ще одну нотатку про неї: «25. 12. 1902 Володимир Старосольський писав до М. В. Кривинюка: «Щойно дістав рукопис „історії” (тут примітка Ольги Косач-Кривинюк: «Чи не був то рукопис Лесиної брошури „агітаційно-історичної”? — О. К. К.) — Зроблю з нього після інформації. Приїхав сюди „Миха” (Колябка). Він сказав пароль, по якому я маю йому видати видання УСД „Хто з чого жие” й „Рев”» («Хронологія», стор. 649).

Лист Лесі Українки до сестри Ольги від 30. 8. 1897 з Чукурлару (Крим). «Хронологія», стор. 398—399.

«Тим часом не роблю, як і перше, сливе нічого, от тільки половину „Kapitala” „проштудировала” (читати його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь:

я не бачу тієї „строкої системи”, про яку говорять фанатики цієї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато зостається для мене темного, нев’яшеного, недоговореного і в науковій теорії і в практичних выводах з неї. Ні, се почит *evangelium* все таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть. Врешті, се може зарані говорити, прочитавши тільки пів I-го тома. Добре бути такою натурою, як моя „товаришка”, їй всього 20 літ, але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них без критики. Се навіть мене дражнить. Наприклад, у неї в голові неможливий сумбур щодо „областних вопросов”, вона зовсім не в стані розрізнити „шовінізм і національне питання”, „автономія і сепаратизм”, „політична солідарність і централізм”, гірше всього, що вона не розуміє сього раз назавжди і що такий незломний „звіздок” є, здається, в головах більшости росіян з „центральных губерній”».

Лист до сестри Ольги і Кривинюка від 4. 2. 1906 («Хронологія», стор. 771).

Мова в листі про розгул реакції і пореволюційні настрої в Києві.

Лист до Ольги Кобилянської від 26. 2. 1906 («Хронологія», стор. 772—774).

Чи не головне джерело для історії нелегальних революційних рухів на терені Російської імперії являють архіви різних поліційних і жандармських установ. Хоч Групу УСД як організацію поліції і не вдалося викрити, все ж, оскільки УСД з перших своїх кроків почала видання і поширення серед населення своїх політичних брошур і листівок, поліції не трудно було б перехопити дещо з них. І хоч спеціальних розшуків в архівах царської поліції за матеріялами про Групу УСД в радянських умовах — після 1920-их років майже не роблено, все ж порядком щасливих виятків, можна послатися на дві публікації. Перша з них така:

Лучинський Антон, 3 студентських літ Євгена Нероновича. «За сто літ», кн. 3. Київ, 1928, стор. 286.

Аж через десять літ після видання брошури УСД «Царі, пани а люди» (див. про неї вище) київська поліція знайшла один її примірник в Євгена Нероновича (пізніше відомий діяч УСДРП). Рукопис зробленого спеціально для поліції російського перекладу брошури «Царі, пани а люди» був знайдений у 1920-их роках у жандармських архівах. Лучинський, реферуючи цю знахідку, цитує закінчення брошури в російському перекладі жандармів:

«И будет наша земля без пана, без хлопа, без царя да без его мерзких чиновников. Или добыть или дома не быть, как говорили наши деды-гайдамаки. Лучше умереть, добываясь свободы, чем помирать с голода от непомерного рабства на дармоедов. Будем же готовиться к этому удобному часу» (стор. 286).

У поліційному архіві занотовано цікавий факт. Київська поліція довго не могла підшукати перекладача з української мови на російську, що промовляє про російський склад київського поліційного управління та про його куці можливості здобути собі «своїх людей» в українських освічених колах (Лучинський, там само). Обшук і конфіскація названої брошури УСД сталися 1913 року, через десять років після її видання!

Інший подібний випадок: Осип Гермайзе подає наслідки своїх розшуків в Архіві Київського жандармського управління, де він в течці ч. 16 за 1899 рік знайшов донесення київського жандармського генерала Новіцького в Петербург до департаменту поліції. Новіцький писав, що дістав від пристава Таращанського повіту гектографовану брошуру «Пролетарі всіх стран соединяйтесь. Сила робітників в них самих». Брошура ця була звернена до «товаришів сільських робітників» і кінчалася так: «Вперед, товариші, сила за нами, май 1899 г. Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії постановила видать на зібранні в день всесвітнього робітничого свята 1 мая (19 априля)». За донесенням генерала Новіцького, цю брошуру поширював М. Меленевський по Таращанському, Звенигородському і Васильківському повітах Київської губернії. Йому бракувало гектографованих брошур, і тому він поширював також і матеріали, писані від руки. М. Меленевський був син поміщика, що мав маєток у селі Федюківка Таращанського повіту. Гермайзе пише, що Меленевський мав соціал-демократичний гурток з робітників у маєтку свого батька. (*Осип Гермайзе*, Нариси з історії революційного руху на Україні, том I. Київ, 1926, стор. 46, 47, 48, 49. Місце про УСД з праці Гермайзе передруковано у хрестоматії М. Равич-Черкаського: «Революція і КП(б)У в матеріалах і документах», том I. Харків, 1926, стор. 239—242).

Як свідчить Дмитро Дорошенко, М. Меленевський часто поширював революційні брошури і летючки, їздячи чвіркою коней («цугом») у колясці і розкидаючи літературу по дорозі та по селянських хуторах і дворах. (*Дмитро Дорошенко*, З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936, стор. 37—46).

О. Гермайзе бачить у молодому Меленевському «образ одного з перших інтелігентів, який відверто стає на марксистський ґрунт і робить спроби зв'язатися з сільським робітником» (О. Гермайзе, там само). Виглядає так, що Меленевський ніби виконував, використовував програмові публікації УСД, призначені для селян (див. про них вище). За твердженням Володимира Дорошенка, політична організаційна клітина, керована Меленевським («Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії»), увійшла через свого лідера в зносини з групою УСД, але арешти (1899, 1901) все перервали. (*Володимир Дорошенко*, Революційна українська партія. Львів, 1921, стор. 6).

Нарешті, ще одну групу джерел до історії Групи УСД становлять, правда, досить нечисленні і фрагментарні писання, свідчення сучасників і самих учасників початків українського соціал-демократичного руху кінця 19— початку 20 століття. Із старших це насамперед такі автори: Андрій Жук (1880—1968), Володимир Дорошенко (1879—1963), Дмитро Антонович (1877—1945), з молодших Панас Феденко. Позначені активним ставленням до поточного політичного життя України, з другого боку, певною історіографічною свідомістю, вони збирали в себе (особливо Андрій Жук у Відні) колекції видань і документів. До того ж їм, як емігрантам, були приступні колекції і бібліотеки Львова (НТШ) і пізніше Праги (Музей визвольної боротьби України). Не зважаючи на те, що після революції соціалізм, сказати б, «вийшов із моди» в українців, ці автори не поминули в своїх писаннях і виявив «українського соціалізму». Зокрема і щодо Групи УСД їм належать перші друквані інформації, що з них можемо покищо назвати такі:

Д. Антонович, Сторінка історії української політичної думки. «Робітнича газета». Київ, 1918, ч. 335. Зреферовано із значними витягами в книзі Осипа Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні», том I. Київ. 1926, стор. 42, 43, 44, а звідси передруковано в згадуваній вище хрестоматії Черкаського, том I. Харків, 1926, стор. 239—242.

В. Дорошенко, Українство в Росії. Новіші часи. Відень, СВУ, 1917. Про Групу УСД стор. 34, 38. На сторінці 38 В. Дорошенко не досить чітко розрізняє Групу УСД від зовсім відмінної пізнішої «Української соціал-демократичної спілки».

В. Дорошенко, Революційна Українська Партія. 1900—1905. Нарис з історії Української Соціал-Демократичної Партії. Львів, 1921.

Андрій Жук, Українська Соціал-Демократія. Стаття у львівському тижневику «Рада», 1925 — в одному з перших одинадцятьох чисел і в берлінському «Українському прапорі», 1924. Як пише Жук у листі до мене 20. 8. 1956, зазначені часописи з його статтею та інші матеріали про Групу УСД конфіскувало в нього КГБ під час обшуку у Відні 1945. «Зміст цієї статті, — пише Жук у листі, — досить повно подав П. Бензя в статті „До історії революційного руху на Україні“, „Життя і революція“ (Київ) за листопад 1926, стор. 82—89, чомусь не зазначивши органу, в якому появилася моя стаття».

Андрій Жук, Українська Соціалістична Партія (1900—1904). «Збірник Української літературної газети 1956». Мюнхен, 1957, стор. 214—248. Про Групу УСД, зокрема її брошуру «Оцінка . . .» авторства Лесі Українки, стор. 220—228.

Панас Феденко, Український громадський рух у XX сторітті. Подебради, 1934, і в другому виданні: Український рух у XX столітті. Лондон, в-во «Наше слово», 1959, стор. 19—20. Автор згадує ряд книжкових видань Групи УСД, що їх, видимо, мав на руках, зокрема докладніше описує і цитує

брошуру Групи «Михайло Петрович Драгоманов (український емігрант)». Київ, 1897 (гектограф).

Євген Бачинський, Українська друкарня в Женеві. «Науковий збірник», П. Нью-Йорк, УВАН, 1953, стор. 58—105. Тут у реєстрах друку друкарні занотовано і дві брошури Групи УСД (стор. 103).

Окрему цілком своєрідну і, може, поза всіма іншими групами джерел до історії УСД являє книжка спогадів короткочасного члена Групи УСД Павла Лукича Тучапського (1869—1922).

Тучапський П. Л., Из пережитого. Девяностые годы. Одеса, Гос. из-во Украины, 1923, 71 стор.

Родом українець, син священика села Бесідка, Тарашанського повіту на Київщині, вихованець колегії Павла Галагана, де серед його вчителів був відомий україніст Житецький, далі студент київських вищих шкіл, Тучапський являє собою ніби символічну постать доби кінця 19 і початку 20 сторіття. Це якраз той тип талановитого активного освіченого українця, за якого цупко трималося всеімперство, але вже безсиле було цілком відірвати його від українського відродження та асимілювати його на свій продукт. Але так само й український політичний рух не міг цілком і безповоротно асимілювати Тучапського. Таким ми й бачимо його в цій книжці спогадів, написаній уже наприкінці його життя і виданій через рік по його смерті.

З одного боку, перед нами активний учасник драгоманівських молодіжних «гуртків політиків» 1880—90-их років, так званого руху «Вільної спілки», далі учасник Групи УСД, потім «Спілки», активний пропагатор драгоманівської антицентралістичної ідеї «місцевої самоуправи», справедливої розв'язки «національного питання» в російській імперії.

З другого боку, один із головних засновників всеімперської РСДРП, співорганізатор її першого з'їзду в Менську. Арешти, заслання на Північ, мобілізація в армію — всі ці удари російського поліцейного режиму фізично відривали Тучапського від української політичної праці й атмосфери і помагали його асиміляції організацією російської соціал-демократії. Одначе, ціна цієї асиміляції була не низька. Тучапський вклав свою пайку зусиль на те, щоб перший з'їзд РСДРП (Менськ, 1898) провалив централістичний принцип побудови партії, що й змусило пізніше більшовицьку партію після певних вагань відмовитися від першого з'їзду як родоначального для партії. Драгоманівська ідея руху «Вільної Спілки» і Групи УСД про доконечність для неросійських націй імперії зразу творити свої окремі національні визвольні партії — так панувала над Тучапським, що він, прислужившись до заснування всеімперської РСДРП і перейшовши все ціло на працю в ній, приклав сил до того, щоб організації РСДРП на Україні оформились у окрему автономну с-д «Спілку», яка являє собою окремий розділ в новітній політичній історії.

Тучапський являє собою приклад боротьби Лесі Українки проти політичної русифікації української політичної молоді і асиміляції її російськими всеімперськими соціалістичними партіями. Приклад, в якому ця боротьба не кінчилась ані стовідсотковою перемогою, ані стовідсотковою поразкою, — та в усякому разі характерне тут для амбітних плянів Лесі Українки і Групи УСД прагнення перехопити процес цієї асиміляції та скерувати молодь в українське річище з метою, кажучи словами Лесі Українки, «створити вже тепер з України політичну силу». У листуванні Лесі Українки з матір'ю видно, що вона критично бачила окремий характер і проблему Тучапського.

З-поміж згаданих авторів тільки один Андрій Жук ставив собі завдання дати більш-менш вичерпну історичну довідку про Групу УСД, що її видання він, мабуть, мав на руках та міг подати їх порівняно найповніший огляд. Дані статті А. Жука «досить повно подав П. Бензя», як про це запевнив А. Жук у листі до мене. Статті А. Жука і П. Бензі на сьогодні є головні й доконечні для дослідників історії Групи УСД, як розділу історії українського соціалізму і як важливого моменту біографії і діяльності Лесі України. Проте ясно, що при сьогоднішньому стані з джерелами до Групи УСД доконечно потрібна вся сукупна цілість тих джерел, що їх ми оглянули і класифікували вище за певними категоріями. Зібрати ці інформації про джерела до історії Групи УСД вдалося з чималим трудом і затратою часу. І все ж, оскільки книжкові політичні видання Групи УСД в своїх оригіналах нам сьогодні ще не доступні, повну історію Групи УСД писати, мабуть, ще зарано. Зате цих джерел цілком вистачає, щоб ствердити, як історичний факт, існування Групи УСД, провідну роль в ній Лесі Українки і намітити бодай пунктиром головні риси праці та ідей цієї організації в 1896—1903 роках.

2. ІСТОРИЧНЕ ТЛО І ЧАС ЗАСНУВАННЯ ГРУПИ УСД

Час утворення Групи УСД в Києві різні автори визначають різно: «кінець 90-их років» (В. Дорошенко), «роки 1893—94» (Д. Антонович, П. Феденко), «існує в Києві від 1896—97 року» (А. Жук).

За доступними нам джерелами, Група УСД зав'язалася на початку 1896 року. Про це свідчать деякі обставини і навіть поважні прямі свідчення, як от записи активної співбудівниці Групи УСД і сестри Лесі Українки та дружини іншого керівного члена Групи УСД М. В. Кривинюка — Ольги Петрівни Косач-Кривинюк в її книжці «Леся Українка. Хронологія життя і творчости». Тут розділ за 1896 рік починається таким записом: «1896 року молодь під керівництвом І. Стеценка і Лесі Українки заложила окрему українську соціал-демократичну групу» (стор. 348). Тут же занотовано

день 26 січня 1896 як дату першого особистого знайомства Лесі Українки з «Михайлом Васильовичем Кривинюком, що був потім Лесиним співчленом соціал-демократичного гуртка, а пізніше другом і побратимом Лесиним, а ще пізніше — швагром, бо одружився 1905 року з її сестрою Ольгою» (стор. 349).

Дати народження політичних рухів, течій, організацій здебільша відносні, рідко коли цілком адекватні й точні, навіть, як їх прив'язано до першого з'їзду, декларації чи якогось іншого офіційного виступу. Група УСД, здається, не мала таких суто формальних дат.

Всяка справжня історія є частиною історії світової. Політичні новопояви звичайно стаються на тій хронологічній точці, де схрестилось найбільше і найважливіших факторів, що спричинили новопояву.

На час появи Групи УСД збіглися численні більш і менш важливі внутрішньоукраїнські і міжнародні фактори. Спробуємо їх бодай конспективно згадати:

I. Вигасання періоду «Руху Вільної Спілки» з його мережою так званих «гуртків політиків» (1870—90). Ініціатором і лідером руху був Михайло Драгоманов, через що гуртки звалися ще «драгоманівськими». Драгоманову належить і авторство програми під назвою «Вільна Спілка». Між іншим метою того руху було дати відповідь на сумнозвісні тотальні урядові заборони українства (1863, 1876), підняти український рух з форм «аполітичного культурництва» до форм активної організованої політичної боротьби з утворенням дійової української політичної партії і в співпраці з подібними процесами в інших поневолених націях імперії. У першій половині 1890-их років молодечі «гуртки політиків» виявили сильну тенденцію до програмово-організаційного оформлення в революційну партію. Завдання було то більш невідкладне, що коли бракувало української партії — українська молодь виявила нахил приєднуватися до російських партій, есерів і соціал-демократів, що саме тоді збиралися вийти на політичну арену. Подібні процеси відбувались і в двох молодечих «гуртках політиків», що діяли в першій половині 90-их років у Києві — «старший київський гурток політиків (1886—91)» та «наймолодший гурток політиків (1888—96)», лідерами якого були Галя Ковалевська і її батько М. В. Ковалевський, а членами — І. Стешенко і Леся Українка, майбутні лідери Групи УСД.

На Україні завдання національно-визвольної революції сильно ускладнилося стихійно наростаючою хвилею соціальною, головне селянської революції. Збіг цих двох хвиль збурило уми молоді. Одні вважали, що революція має бути головне національно-визвольна. Другі клали наголос на соціальною революцію і соціалізм. Треті пробували взяти на свої плечі найважче — поєднати обидві хвилі: національну і соціальною.

Тут треба згадати ще один, міжнародний фактор: саме в той час по всій Європі поширився соціал-демократичний рух з його Ерфуртською програмою, ухваленою в 1891 році на з'їзді партії соціал-демократів Німеччини. Майже кожна нація в Європі мала свою власну соціал-демократичну партію.

У таких обставинах посилення поліційних репресій сприяло еволюції частини членів «старшого гуртка політиків» у марксистському напрямі. Влітку 1892 року член того гуртка Богдан Кістяковський, що вже раніше був обізнаний з марксизмом з українських (М. Зібер, С. Подолинський), польських і німецьких джерел, — організував у Києві марксистський гурток, переклад на українську мову Ерфуртської програми, а в Галичині — її друк. (Мабуть цей київський переклад і потрапив до рук молодого тоді Миколи О. Скрипника; він згадує його у своїй автобіографії, писаній 1921 року, як «галицький переклад Ерфуртської програми», що дав йому, мовляв, перше знайомство з марксизмом).

1895 року помер лідер руху «Вільної Спільки» Михайло Драгоманов, що на схилі літ дедалі більше схилявся не до революції, а до шляху реформ і еволюції. Його смерть наче сприяла розвитку «гуртків політиків» в напрямі творення революційних партій і організацій. Через рік чи півтора померли й обидва керівники «наймолодшого гуртка політиків» Галя Ковалевська і її батько М. В. Ковалевський, до гуртка яких належали І. Стещенко і Леся Українка. Смерть лідерів гуртка політиків поставила Лесю і Стещенка перед потребою вирішувати самостійно про дальші форми і шляхи політичної боротьби. Ними стала для них Група УСД.⁴

⁴ Внутрішньоукраїнське політичне тло 1890-их років, років заснування Групи УСД, цікаво характеризує Дмитро Антонович:

«... часи 90-их років. Ми студенти Київського університету доби глухої реакції, але й доби підземного клетотіння, часу, коли після 30-літньої доби Олександра III установилася та ж сама тенденція реакції зверху, але назустріч їй з робітничих кіл та кіл молодшої інтелігенції почала кристалізуватися революційна думка і рішення немигучості смертельного зудару з реакційними силами. Дев'яності роки — цікавий, може найцікавіший час в історії української промади. Іменно в 90-их роках склалися початки того громадського ренесансу, які принесли свої овочі десятиліттям пізніше.

І в перших рядах української молоді, що захопилася драгоманівським радикалізмом, був молодий талановитий лірик, поет і студент-філософ — Іван Стещенко. Захопився сам і потяг за собою інших. Ціла студентська українська громада в Києві в 1893—94 роках під проводом Стещенка настроїлася проти виключного культурництва і аполітичності українського руху і за прилучення до українського політичного радикалізму. Правда, скоро в колах тієї ж молоді зломилася супротивна течія, що пішла проти драгоманівського радикалізму» (Дмитро Антонович, *Сторінка історії української політичної думки*. «Робітнича газета», Київ, 1918, ч. 335. Цитату взято з О. Гермайзе, *Нариси з історії революційного руху на Україні*, т. I. Київ, 1926, стор. 42).

Соціально-економічне тло того часу на Україні створилося за великою, часом вирішальною участю французького і британського капіталу, який влився на Україну в 1870—90-их роках, особливо в 90-их. Тому що влистя Росія не була справжньою метрополією (брак потужного фінансового капіталу й індустрії), економічно Росія була сама півколонією Заходу, вона не могла економічно розвинути й використати загарбані нею численні землі-колонії, змогла тільки накинути на них свій централістичний адміністративно-політичний і військовий апарат насильства. Перед лицем виходу на світому арену об'єднаної Німеччини Бісмарк французький і британський капітал увійшли у спілку з російсько-імперським апаратом насильства для експлуатації природних багатств України і нафти Кавказу. Утворилася складна картина подвійного колоніального гніту, що його наслідки своєю природою були теж подвійні. З одного боку, швидка індустріалізація України (сталася головне в 1870—80-их роках), довершення будови основної залізничної мережі України (між 1870 і 1890 роками). На 1895 рік Україна у видобутку чавуну від нуля в 1861 році піднялась до майже 40% загальноімперського видобутку чавуну. Україна стала «житницею Європи». Але, з другого боку, не пішов цей успіх на користь України. Навпаки, парадоксальним чином одночасно росли нова світова економічна вага України — і безмірна руїна її внутрішньої національної і соціальної структури. Обидві колоніальні сили (західня фінансова і російська поліційна) прагнули здобути тут лише зиски, відродження України як нації суперечило цьому їхньому прагненню. Вони були зацікавлені в будівництві на Україні тільки *добувної* промисловости і залізниць для вивозу сировини й півфабрикатів. *Обробна* промисловість на Україні була цілком занедбана (як із видобутком нафти в арабських країнах). З сировини і півфабрикатів *добувної* промисловости зиски і соціальне здоров'я дістає переважно той, хто будує у себе дома на їх базі *власну національну обробну* промисловість на місцях. Михайло Волобуєв характеризує це хворобливе явище, як різкий контраст, диспропорцію між провідним становищем України в *добувній* промисловості, у виробництві *сировини* і *півфабрикатів* (як по лінії індустрії, так і сільського господарства) і між абсолютно підрядним становищем України в галузі *обробної* фабрично-заводської промисловости. Це подвійно-колоніальне своїм походженням явище диспропорції між *добувною* і *обробною* промисловістю стимулювало на Україні народження іншого колоніального явища: воно розкололо Україну по лінії міста (російського й русифікованого) і села (українського). Далі воно спричинило ненормальну хворобливу диференціацію українського селянства аж на чотири класові групи: заможні, середняки, незаможники і безземельні. Україна стала архетипом аграрного перенаселення. Українське село мало в чотири рази більше робочих рук, ніж їх потербувало. За даними праці П. Маслова («Земельний

вопрос в России», т. I), на Україні було малоземельних селян 50%, тоді як в Росії — щось понад 10%, а в Надбалтиці — 1,5%. У Західній Європі безземельного селянства майже не було, бо йому дала працю і солідну соціальну позицію місцева обробна промисловість. На Україні система подвійного колоніального гніту доповнювалася ще тим, що 87% землі країни належали гігантським земельним маєткам (лятифундіям), що були в руках переважно чужинців.

У світлі усіх цих даних зрозуміло, що на кінець 19 століття, коли згадані процеси досягли свого вищого рівня, українське селянство вже являло собою соціально-вибуховий елемент, основну рушійну силу революції, що назривала, в нашій дефініції, як українська селянська революція і що досягла свого найбільшого розмаху в 1902 році і цим властиво започаткувала загальноімперську революцію 1905 року, що її слушно названо «генеральною пробою» східноєвропейської революції 1917 року.

На перших хвилях української селянської революції і з'явилася Група УСД. Парадоксальним чином ця таємна організація Лесі Українки, поставивши питання, «як перетворити Україну вже тепер на політичну силу», знайшла ту силу там, де була її найбільша слабкість (подвійно-колоніальна руйнація українського селянства)... «*ma faiblesse est ma force*» («моя кволість є моєю силою»), — писала про себе невиліковано хвора Леся Українка 1 лютого 1897 року в листі до Л. М. Драгоманової-Шишманової («Хронологія», стор. 374).

Дивно, але чи не найближчою в часі подією, що підштовхнула повільно назриваючий процес появи Групи УСД і першого політичного документа Лесі Українки, вже як співзасновника Групи УСД, буда подія міжнародна: укладення російсько-французького воєнно-дипломатичного договору (1893) і зв'язана з цим урочиста подорож російської імператорської пари до Парижу (1896).⁵ З якихось міркувань у Франції цим відвідуванням було надано відтінку якогось чи не більш як національного свята. На вшанування тирана було залучено також прославлених незалежників і свободолюбців, визначних

⁵ Для характеристики якоїсь епохи часом придається історична анекдота. Пильно зацікавлена Україною і Росією, як місцем великих французьких капіталовкладень, Франція не прагнула якоїсь цивілізаційної місії в тих країнах. Іноді здавалось навпаки — воліла мати їх відсталими. Але вернімося до самої анекдоти, що її могла знати і Леся Українка: 1901—1902 років, якраз у розпалі української селянської революції, приїжджав до Росії французький знахар Філіпп, був свій у царському палаці, дістав за наказом згори в Росії звання «доктора медицини», що його йому відмовили у Франції, посвятив придворних царя в окультизм та спиритизм і рекомендував цареві не запроваджувати в імперії реформ та конституції. Через скандал з увною вагітністю імператриці був висланий з Росії, увійшов в історію імперії як попередник Распутіна. (П. Бурішкін, «Філіпп — предшественник Распутіна». «Новий журнал», Нью-Йорк, 1955, кн. 40).

поетів і мистців Франції. Вони всіляко прославляли царя і Росію, натискаючи на епітет «великий», «велика».

У передчутті далекосяжних трагічних наслідків цього зойно започаткованого союзу вільних демократичних країн з російською «в'язницею народів», обурена байдужістю щодо принципу неподільності свободи з боку французьких колег, Леся Українка пише французькою мовою під псевдонімом «Ув'язнена»:

«Ганьба лицемірній лірі, улесливі струни якої наповнювали акордами залі Версалью. Ганьба чаклуванню зрадливої німфи, яка з хаосу віків викликала морок. Ганьба вільним поетам, які перед чужинцем дзвенять ланцюгами добровільно накладених кайданів. Неволя ще огидніша, коли вона дорозовільна...»

Чи ви знаєте, славетні побратими, що таке убозство, убозство країни, яку ви називаєте великою?.. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, неосвіченість, злодійство, лицемірство, тиранія безмежна, і всі ці великі нещастя, величезні, колосальні, грандіозні. Наші царі перевищили єгипетських своїми схильностями до масивного. Їхні піраміди високі і дуже міцні, Ваша Бастілія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивитися на велич наших бастільських фортець, зійдіть з естрад, здійміть ваші котурни і огляньте нашу прекрасну в'язницю. Не бійтеся, побратими, в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і народ, не така тісна, як інші місця ув'язнення, вона простора і її славне ім'я — Росія. Поет може там мешкати і навіть безпечно, втративши не тільки ім'я, а втративши все.

Живіть же спокійно, побратими, прославлені вашими великими іменами. А ти, французька Музо, вибач співачці-невільниці, позбавленій імені. Все таки я менше тебе зневажила своєю убогою прозою, ніж твої вільні друзі в своїй прекрасних улесливих віршах...

Ув'язнена.

1917—20 роки й українське суспільство

Микола Шлемкевич

З нагоди п'ятиріччя з дня смерти видатного українського письменника, публіциста і філософа, довголітнього видавця-редактора журналу «Листи до приятелів» д-ра Миколи Шлемкевича, що помер 14 лютого 1966 року, друкуємо його аналітичну статтю про ставлення українського суспільства до подій визвольної боротьби 1917—20 років. Стаття була написана ще 1951 року. Збережену в архіві покійного статтю, правдоподібно, одну з виголошених ним доповідей, передав нам для опублікування Роман Савицький, зять с. п. д-ра Миколи Шлемкевича й упорядник його письменницької спадщини. — Редакція

В українському суспільстві, у пресі й у більших творах часто вживають окреслення: «роки визвольної боротьби». Це окреслення передає щонайбільше зміст історичних подій 1917 року. Від III, особливо ж від IV Універсалів Центральної Ради і від 1 листопада 1918 року починаються роки української державности і її боротьби за існування. І це є те, що вивищує ті часи і події понад усі інші часи і події найновішої української історії. Визвольна боротьба це також 19 сторіччя, це початок 20 сторіччя. 1917 рік дає її завершення в прискореному темпі революційного підсоння. Акти самостійности (22 січня 1918 і 1 листопада 1918) і соборности (22 січня 1919) — це здійснення історичного процесу, що почався новим відродженням українства в 19 сторіччі. Те, що було далеким прицілом українського ідеалізму, який іноді прикривався, а то й притемнювався реалізмом, навіть опортунізмом буденної політичної праці, те тепер стало дійсністю на кілька років.

Думка українського суспільства досі неспокоїно кружляє довкола тих подій. Вони впродовж тридцяти чотирьох років є головним змістом українського мислення, а відношення до тих років ще досі визначає ідейні і політичні постави в самому українстві. Навіть велика трагедія, пережита в другій світовій війні, не відгородила наших думок від тих часів. Навпаки, дальший політичний розвиток у вільніших умовах еміграції знову думкою і ділом виходить саме з них. Це явище пригадає глибоке враження, яке справила на французьке суспільство його революція кінця 18 сторіччя, що майже на сотню років залишилася темою і проблемою французького

політичного й історичного мислення і разом з тим визначала довший час практично-політичну поставу різних груп.

Дотеперішня живучість подій 1917—20 років пояснює те, що українському суспільству і українській мислі так трудно знайти об'єктивно-науковий підхід до них. Той підхід ще досі є здебільшого мемуарного або публіцистичного характеру. Навіть науково-історичні за інтенцією твори все ще носять на собі печать особисто пережитого, яке впливає і на добір матеріалу і на його оцінку. (Д. Дорошенко, «Історія України 1917—1923», I-II, 1930—1932, 2 видання 1955). Також спроба об'єктивно-наукового охоплення тих років для «Енциклопедії Українознавства» зразу ж виявила всі труднощі такої, в самому суспільстві ще не дозрілої постави.

Завдання цієї статті-епілогу до історії 1917—20 років є спробувати схопити в схематичні сіті багатство думок і оцінок, які стосуються тих років і які часто суперечать одна одній. Такі перші спроби завсіди тимчасові, як лапшунки майбутньої будівлі. До того ж сам предмет (історичне життя, духовий розвиток) виключає думку про непорушність. Всі спроби схематизувати, поділити на періоди є тільки методичним засобом для легшої орієнтації, для порядкування, але ніяк не означають якихось точних меж у пливкій татлості життя. Окремі періоди характеризуються панівними поставами і прямуваннями, але це знову не означає, що й інших у той самий час немає. Мемуарно-публіцистичний підхід характеристичний для перших років після 1917—20, світоглядно-ідеологічний — для пізніших часів кінця двадцятих і тридцятих років. Одначе і в сорокові роки з'являється більші твори мемуарного й ідеологічного типу (І. Мазепа, «Україна в огні і бурі революції», I-III, 1941, 2 вид. 1950—52; того ж автора: «Підстави нашого відродження», I-II, 1946). Щоправда, вони вже відзначаються деяким спокоєм віддалі, якого не знають давніші твори цього роду, насичені патосом, винесеним із безпосередніх переживань.

Твердження, що події 1917—20 років є головним змістом українського мислення з того часу по сьогодні, звільняє від систематичної подачі літератури. У тексті названо тільки кілька особливо типових творів для прикладу, без жодної претенсії на повноту.

1. *Емоціональний підхід*. Як сказано вище, роки 1917—20 означали завершення визвольного процесу 19 — початку 20 сторіччя. Вони принесли здійснення його цілей, і після цього новий злам. Це дало суспільству найсильніші переживання великого діяпазону від тріумфу до поразки, у підсонні дійсно межових ситуацій війни, державних переворотів, повстань, перших проявів масового терору. Це був глибокий душевний струс і тому зрозуміло, що перші реакції думки і постави були під диктатом тих емоцій. Тож і вияви були передовсім *емоціонального* характеру.

Звідси їх початкова *антитетичність*. Частина суспільства, з провідною верствою, що до кінця була при кермі дер-

жави і війни, обороняла політику Української Народної Республіки так само пристрасно і з переконанням, як, з другого боку, різні противники системи і політики УНР осуджували їх, вбачаючи в них винуватців невдач. Така ситуація зрозуміла після злетів і принижень. Суспільство хотіло виясненя, шукало причин. І, знаходячи винуватця (дійсного чи уявного), відчувало полегшу від якогось розуміння подій. Винуватцем звичайно ж зразу буває той, хто стоїть при кермі.

Таку підставову і психологічно зрозумілу реакцію зміцнювали ще, так само масового характеру, ресантименти окремих земель. Західні українці, головне галичани, мали дуже давні порахунки з Польщею, які тепер набрали форм регулярної війни. Для них ненависть до Москви, з якою вони не мали безпосереднього стику, була в ті часи більш літературного характеру. Навіть війна 1914—17 років і участь у ній Українського Січового Стрілецтва не поглибили її до непримирнености. У східних українців було навпаки. Колишні козацькі і гайдамацькі розправи з Польщею зблідли в порівнянні з московським тиском, особливо тяжким під час світової війни. Українсько-московська війна тепер розкопала прірву ще глибше. Таке душевне коріння порозумінь галичан з Денікіном і більшовиками 1919 року; і навпаки, — це психологічне підложжя, яке улегшувало східнім українцям під час українсько-польської війни вважати Польщу можливим союзником. Ці, сьогодні більше зрозумілі факти, передовсім Варшавський договір (1920), якому не можна відмовити поваги державного акту, в тодішній розогненій ситуації тільки підсилювали критику. До ресантименту після невдачі приєднався галицький ресантимент, викликаний Варшавським договором.

На таких двох масово-психологічних підставах почали з'являтися мемуарно-публіцистичні виступи особисто огірчених і подразнених людей. Їх твори ставали оформленим висловом того загального невдоволення. Хоч і з яких би мотивів вони народжувалися, буди співзвучні з масовими настроями, вони знаходили послух, навіть початковий успіх.

Масово-психологічна критична постава знаходила свій вираз передовсім в органах громадської думки, у пресі і в пресовій полеміці. Для останнього роду виявів більш індивідуального типу характеристичні з того часу твори Винниченка: «Відродження нації» (I-III, 1920), Осипа Назарука: «Рік на Великій Україні» (1920). Особливою цінністю мусимо вважати збірки документів, які звичайно належать за інтенцією до категорії оборонних творів. Але вони дали добрий матеріял для майбутніх науково-історичних дослідів. Головною появою цього роду є праця П. Христюка: «Замітки й матеріяли до історії української революції» (Відень, 1921—22, 2 видання, Нью-Йорк, 1969).

Між двома крайностями оборони й осуду, аж до пасквіля, маємо цілу веселку посередніх, менш яскравих виступів. Але окремої уваги вимагає постава до тих років чільної

їх постаці проф. М. Грушевського. Для її розуміння треба раніше зупинитися на подіях і поставі суспільства на Україні, зайнятій більшовиками.

1920—22 роки — це часи т. зв. воєнного комунізму з його несистематизованим ще, диким терором. У безпосередній зустрічі з радянською дійсністю українське суспільство відчуло втрату. Українська Народна Республіка ставала для нього не так предметом критики, як добрим спомином і предметом туги. Це стосується і селянства, в середовищі якого ще зберігалися якийсь час упорядковані острови УНР у формі отаманських республік, що їх одну за однією ліквідували більшовики. У той час утверджується також у народі слава і міт Симона Петлюри, лицаря української самостійності.

Такі українські душевні глибини. Українську поверхню тих часів почасти заповнюють ліві соціалістичні групи, що волею-неволею наближаються і дедалі зливаються з комуністичною партією України. Таким чином ці перші роки на Великій Україні знають Українську Народну Республіку і знають її ліву, прорадянську опозицію. Правих тенденцій у думці і в житті в той час ясно не видно.

Зміна приходить з т. зв. новою економічною політикою (НЕП) і з усіма явищами, що супроводили її. Зміни досягають вершка в половині двадцятих років, у роки ще не розстріляного, ще окриленого тоді «українського ренесансу». Селянська опозиція заспокоюється, і інтелігенція, що стояла на позиціях УНР, також поволі включається в громадське життя. Це завжди означає послаблення опозиційності, якесь, хай тимчасове і часткове, примирення.

Такий стан мав великий вплив на настрої еміграції і на настрої в Західній Україні, а цим самим і на ставлення до 1917—20 років, яке, як зазначено, є мірою кожночасної постави громадянства. Стан у Східній Україні підсилив думки тих невдоволених офіційною політикою УНР кіл, які ще 1917—18 схилилися до радикальніших заходів передовсім у соціяльній ділянці. Це стосується і проф. М. Грушевського. У розвитку на Східній Україні ті кола хотіли бачити підтвердження слухності свого критичного ставлення до політики 1917 і наступних років. У масових рішеннях і поставі тих кіл в'яжуться в одне різні, подані вище мотиви. Так у галичан, студентство яких тих років виявляє високий відсоток прихильників комунізму, у галичан, що збиралися виїздити на схід. Вирішували тут нехіль до Польщі, наївна недосвідченість щодо Москви і, вкінці, віра в справжній український ренесанс. У чільних придніпрянців на перший план вибивалася критичність до політики 1917 року, ліві нахили взагалі й особиста ураза, винесена з тих років. Все це і в одних і в других, поскільки не впливали звичайні мотиви кар'єри.

Тогочасні оцінки і постави родяться безпосередньо із вражень 1917—20 років, і вони просто спираються на факти тих часів, як на доказ. Також політичні концепції тих перших

після упадку державности років виразно носять на собі ознаки безпосередніх вражень і зв'язаних з ними надій і сумнівів. Ситуація на сході Європи ще не ствердла. І українська еміграція, і суспільство, яке залишилося під радянською окупацією, психічно не миряться з фактом кінця війни. Навпаки, вони живуть у вірі в нову інтервенцію або у зрив радянського режиму з середини, отже позитивно: у вірі в поворот Української Народної Республіки. Другий зимовий похід з трагічним епілогом Базару, повстання з виразними ще споминами української державности — це дієві вислови тієї віри. Ще далі живе концепція українсько-польської співпраці і знаходить прихильників (Д. Донцов, «Підстави нашої політики», 1921). У Галичині ситуація не менш пливка і психічно для суспільства, і правно. До 1923 року доля цієї української землі була не вирішена. Тож тут разом з критичною настановою до політики УНР в останній її фазі, також під впливом непорозумінь між формально об'єднаними урядами УНР-ЗУНР і непорозумінь між їх дипломатичними представництвами, вкінці, на основі різниці правного стану народжуються концепції то можливості якогось окремого державного існування західніх земель, то пляни східноєвропейської чи пак євразійської федерації. (Характеристичні більші твори того часу: В. Кучабський, «Большевизм і сучасне завдання українського Заходу», Львів, 1923; В. Панейко, «З'єдинені Держави Східньої Європи», Львів, 1922).

Фактично всі ці надії і народжені з них концепції в різних формах означають поворот до 1917—20 років. Із їх полону українська думка не може вийти. Відновлення УНР і ЗУНР (в єдності чи в окремому існуванні) є мрією. Навіть ідея з'єднаних держав сходу, породжена нехіттю до Польщі, яка стільки разів серед західніх українців давала ґрунт для мрійницького зближення з Росією, має свій аналогон в ідеї кінця 1917 року, в ідеї федерації визволених революцією народів російської імперії, ідеї, особливо близькій тоді проф. Грушевському, ініціаторові з'їзду представників тих народів у Києві.

2. *Світоглядово-ідеологічний підхід.* Дійсність перекреслювала всі надії і зв'язані з ними концепції. Після Ризького миру і перемоги над білими російськими арміями радянська імперія консолідується і касує навіть декларативну самостійність УРСР з її окремими закордонними представництвами. Повстання під терором і під впливом НЕП-у стихають. 1923 року Рада амбасадорів передає Галичину Польщі. Внутрішня політика окупаційних режимів, московського і польського, відбирає ґрунт всім концепціям, які ближче в'язали долю України з цими державами. Критичність лівих соціалістичних кіл до політики 1917—20 років, утримувана поза межами УРСР головне сельробівськими партіями, слабне під кінець двадцятих років, щоб утихнути на початку тридцятих.

Але все це далеко ще не означає примирення української політичної думки і українського суспільства з новим

станом. Навпаки, це отверезіння є тільки поворотом до первісного стану УНР, до її 1917—18 років, коли вона мусіла протиставитися двом своїм історичним ворогам. Смерть Симона Петлюри починає і серед західніх українців очищати цю постать української революції від усіх випадковостей і привертати їй значення першого державного мужа тих років. Спілку Визволення України можна навести знову як доказ подібної постави також і східньоукраїнського суспільства на порозі тридцятих років.

Хід часу і події не відірвали думки від 1917—20 років і в тій частині суспільства, що критично ставилася до них. Тільки міняється форма виявів. На них позначалися раніше ресантименти окремих людей, окремих земель, і виразно було видно реакцію цілого суспільства після злетів і упадку. На такому загальному тлі зринали голоси критики, оборони. Тепер образ інакший. Віддаль часу має наслідки. Нове покоління навіть не розуміло б усіх детальних закидів, а дійсність російська, польська, чеська і румунська звільнила українську думку від каламутности, спричиненої чужими встряваннями і зв'язаними із ними подіями. Дотеперішній більше *емоціональний* підхід, накидуваний безпосередністю вражень, сублімується. Він шукає і знаходить нові *ідеологічні* формулювання. Але і в тих світоглядно-ідеологічних підходах засіди осередком залишається ставлення до 1917—20 років. Ним, аналізом тих років, їх обґрунтуванням і їх критикою, далі живе українська думка.

У житті, особливо ж у духовому розвитку, як сказано вже, неможливо прокладати точні часові межі. Так і тут. Одна з головних течій, що тепер визначатиме поставу до 1917 і наступних років, була готова і зформульована на початку двадцятих років. Маємо на увазі «Листи до братів хліборобів» В. Липинського, друковані в «Хліборобській Україні» в 1920—25 роках. Але аж по виданні окремою книжкою і аж у другій половині двадцятих років вони почали ширше діяти на суспільство. Те саме і з другою критичною у ставленні до 1917 року течією, яка оформиться в націоналізм і знайде в книжці Д. Донцова під тією ж назвою свій вираз. І ці думки проявляються в першій половині двадцятих років, але знову їх остаточне оформлення і ширший вплив починаються пізніше, на переході з двадцятих у тридцяті роки. Обидві течії протиставляються панівним у 1917 році ідеям. Це знову помагає суспільству усвідомити собі ясніше спорідненість ідей 1917 року, які тоді в роки революції і державности були поділені і не раз у незгоді. Так із полемічних випадковостей початку двадцятих років викристалізуються три давні українські політично-світоглядні постави: демократично-ліберальна (в соціалістичному і несоціалістичному вигляді), провідницько-отаманська і монархічна.

Основним матеріалом для їх ідейної розробки і позитивних чи негативних оцінок є далі роки 1917—20. Всі названі течії мають можливість посылатися на окремі явища і цілі

періоди того часу, коли вони виявлялися чи навіть приходили до влади. Оцінка тих явищ і періодів тепер підбудовується ідеологічно. Але коли властивий предмет мислення залишається той самий, на ідеологічне обґрунтування щораз сильніший вплив мають модерні течії європейського мислення.

Треба ще звернути увагу на радикальне пересунення опозиційних осередків. У двадцятих роках голосна лівоспрямована критична тенденція. Ліві соціалістичні групи були першим резервуаром тих опозиційних елементів. Тепер образ міняється. У тридцятих роках праві течії стають репрезентативними носіями критики ідей і політики 1917—20 років.

Український консерватизм і його постава до 1917 і наступних років знайшли вислів у «Листах» Липинського. Незалежно від змісту теоретичних розділів цього твору, завсіди перед уявою автора і читача стоїть українська революція і державність, а ставлення до них керує ходами думки. Соціологічні ідеї Липинського споріднені з думками французької й італійської соціології початку двадцятого сторіччя. Деякі практичні візії, як синтеза двох, здавалося б, непримиренних досі таборів — землевласництва і робітництва, нагадують подібні ідеї в Німеччині, тих, що хотіли синтезу прусацтва і соціалізму.

Тільки клясократична будова українського суспільства в монархічній державі дасть самостійність і порядок українському життю. Революція 1917 року і створена нею держава УНР з своїми парламентарно-демократичними засадами і практикою — це протилежність вимріяної Липинським монархічної клясократії. Зате режим 1918 року мав задатки упорядкованої і здорової державности. Тільки організація хліборобів, передусім більшої земельної власности, може врятувати справу української державности. Традиційна українська провідна верства, хліборобська, поведе за собою інші, подібно організовані кляси, передусім промислове робітництво.

Інший підхід критичної до революції 1917 року постає націоналізм. Він також відкидає парламентарну демократію і в ній, в її слабості бачить причини упадку революції і держави. Та парламентарна демократія не мала співзвучности з іраціональними, розбурханими силами народної стихії, і тому, не здолавши організувати її, провалилася сама. Стихія дається опанувати не парламентарним промовцям з їх раціоналістичними партійними програмами, а сильним провідницьким індивідуальностям, яким заздря демократія не дає розвинутися. Ця ідеологічна течія, беручи арсенал своїх понять з тодішніх іраціоналістичних філософічних течій Європи і споглядаючи масові провідницькі рухи, посилалася на повстання в роки революції, на постійну готовість до могутніх стихійних рухів, не використану, навіть гашену нерішучою провідною верствою.

Обидві ці, критичні до панівної 1917 року ідеології протиставляються також одна одній і поборюють себе взаємно. Є в цьому внутрішня логіка: аристократичний традиціоналізм

Липинського тяжко поєднати з стихійністю емоціональних вибухів, оспівуваних в націоналістичній теорії і поезії. Одначе є багато і засадничих споріднень в цих, здавалося б, протилежних напрямках. Обидва вони є *антитезою* того, що в роки революції і державности було *тезою*, українською політичною і світоглядовою дійсністю. Ані хліборобський, землевласницький світ, ані українська революційна, спочатку національно дуже несвідома стихійність не були носіями української державницької ідеї. Далі обидві течії — монархізм і націоналізм — протиставляться ліберальному демократизмові, який у соціалістичному і в несоціалістичному одязі був панівний 1917 року. Перший протиставиться в ім'я класократичних пов'язань і ієрархії; другий протиставиться в ім'я зосередження волі в провідницьких індивідуальностях і провідній меншості. Обидві течії, монархізм і націоналізм — протиставляються раціоналізмові, питоменному для тодішнього демократизму. Перший робить це в ім'я логосу традиції; другий в ім'я стихійного волюнтаризму. Вкінці, обидві течії негують інтелігенцію, як провідну верству в суспільстві і в душі. Інтелігент, що не володіє ні зброєю, ні засобами продукції, не може бути правителем. Для націоналізму ж стихійна воля, сильні емоції — це легітимні володарі душі, а не інтелект-розум, рецептами-програмами якого українські політики хотіли упорядкувати стихію 1917 року.

Особливо цікаве при всіх розходженнях і зближеннях цих двох течій є те, що їх ідеї раніше були висловлені письменником і політиком 1917—19 років, від якого саме обидві ці течії найбільше і найрішучіше відгороджуються і який, сам учасник і керівна особа української революції, став пізніше її суворим критиком. Цим письменником і політиком є Володимир Винниченко. Його інтимною думкою була служебна роля інтелігента в робітничому клясовому русі, а в його мистецьких творах знаходимо неприховану нехіть до раціоналістичного інтелігента і так само неприховану симпатію до стихійности, що бунтується проти раціональних правил.

Також характеристичною спільною рисою обох течій, в які вилилася світоглядowo-ідеологічна критика революції і державности 1917—20 років, є несвідоме їх сягання назад поза ті роки. Мрії Липинського любовно кружляють довкола клясократії Богдана Хмельницького. Націоналізм донцовського типу залюбки звертається до історичних образів українського іраціонального степу.

Такі ідеологічні антитези поволі затирили внутрішні поділи серед ліберального і соціалістичного, демократичного світу. Його преса і публікації у тридцятих роках більш одностайні і рівні. Інститути, музеї того табору збирають матеріяли для історії, утверджуючи добру пам'ять революції, державности і війни, притемнювану іноді пристрасною критикою. Так створився стан, що життєві реалії, культурні і господарські установи залишалися під керівництвом ліберальної і соціалістичної інтелігенції, духово зв'язаної з державою УНР,

тоді як духовий вплив на молоде покоління в першу чергу щораз частіше здобувають опозиційні до тієї державности, критичні у відношенні до неї течії.

Але, як уже підкреслювано кілька разів, і для частини суспільства з позитивним відношенням до 1917—20 років, їх ідеологій і політики, і для другої частини, що ставилася гостро критично, саме ті часи і події є вихідною точкою роздумів, невідступним образом і матеріалом. Це тільки підтверджує велике їх історичне значення.

3. *Дозрівання історичного підходу.* Новий, третій період ставлення українського суспільства і української думки до років революції і державности настав з другою світовою війною. Трагедія, що її пережив український народ, і разом із тим цілком змінена ситуація світу спричинили значне пересунення в українській духовості. Вона жила в тридцятих роках під враженням незвичайно скорого зростання потуги провідницьких, тоталітарних режимів Середньої Європи, вороже відношення яких до всіх окупантів української території, здавалося тоді, подавало надії на зміну нестерпного вже становища в Східній Європі. Війна скінчилася безумовною капітуляцією цих режимів перед об'єднаними демократичними державами. Залишилася одна велика світова тоталітарна сила, що ще навіть зросла потугою, — Радянський Союз; але залишилася вона тільки завдяки допомозі і підтримці демократичного світу. Тепер же саме той демократичний світ стоїть у поготівлі, запрошений Радянським Союзом. Надії українського народу зв'язані сьогодні з перемогою вільного світу. У тридцяті роки демократичні держави Заходу були союзниками всіх окупантів української території. Сьогодні навпаки. Це мусіло мати глибокий вплив на ревізію поглядів і постави в українському суспільстві, а протидемократична критика років революції розпливлася.

Також й інші моменти надщерблювали і вкінці підірвали ідеологічні течії тридцятих років, критичні до 1917 року. Тільки деякі глибокі думки Липинського можуть сьогодні ще прийматися. Але його осередня мрія і візія відродження землевласницької класи з її решток нині неактуальна. Тих решток навіть як соціальної сили вже немає, а земельний улад на Україні ставить перед майбутньою державною земельною політикою цілком інші проблеми, ніж поворот до великого індивідуального землевласництва. Так само утратила соціальну базу теорія і пропаганда волонтаристичної стихійности. Вона знаходила ту соціальну базу особливо на західніх землях у безробітній інтелігенції і в безземельній селянській молоді, що їх польська національна і соціальна політика не допускала першу до урядів, другу до міста, до промислу і торгівлі. Сьогодні все це належить до давньої минувшини, а до того ще й іраціоналізм взагалі перестав бути останньою новиною філософічного мислення.

Все це ослабило критичну поставу супроти духовости і політики часу революції. Ще один дуже важливий момент

діяв у цьому ж напрямі. Ним була зустріч давньої еміграції і західноукраїнського суспільства з новою еміграцією з центральних і східних українських земель, яка починається в 1941 і досягає вершка в 1943 році. Та нова еміграція майже в цілості вийшла з України з добрим спомином і поставою вірності останній українській державі — УНР. Виявилось, що двадцять років більшовицького режиму не знищили її в пам'яті народу і його інтелігенції. Голос цієї еміграції був своєрідним голосом українського материка, і він мусів заважити на поставі всього суспільства поза межами УРСР.

Вищенаведені моменти пояснюють, чому зразу, як тільки після воєнного потопу виринула конечність усучільнити й упорядкувати розділений на кілька т. зв. центрів український світ поза межами України, таким консолідаційним осередком став державний центр Української Народної Республіки.

Такий стан ще не є остаточно утворджений. Навпаки, є в думках і поставі частин суспільства ознаки його пливкості. Це проявляється поворотними тенденціями до попередніх етапів. Такі тенденції можна зауважити на двох протилежних бігунах. Одні завертають думкою до безпосередньо передконсолідаційного періоду з кількома т. зв. державними центрами. Інші завертають до ще давнішої революційної виключності 1917—19 років, мріючи про відокремлений, чистий, суто демократичний табір. Такі тенденції знову загострюють розходження і викликають примари давньої пристрасної полеміки. Однак сьогодні, на відміну від тридцятих років, репрезентативною в духові і в політиці є консолідаційна, синтезуюча тенденція. І вона шукає нового, відповідного для себе розуміння 1917—20 років.

Дотеперішня постава, в емоціональній і ідеологічній стадії, рідко бувала *sine ira et studio*. Навпаки, або гнів, або бажання виправдати були таємними пружинами. Сьогодні віддаль часу дозволяє на спокій справедливості, себто на поставу, що поволі пробивається в суспільстві.

Передусім захитується легенда, яка стала вихідною точкою полеміки і критичної постави до 1917—20 років, — легенда, неначе тодішнє українство діяло серед найсприятливіших для нього умов. Уважна аналіза душевного підложжя, на якому виростали події, акти, аналіза духового підсоння, в якому вони здобували своє ідейне і словесне оформлення, і, вкінці, аналіза зовнішніх обставин, в яких події і акти дозрівали і ставали історичними фактами, — виявляє безгрунтовність тієї легенди.

Революція 1917 року в її тотальному засягу була несподіванкою для українства, для його провідної верстви. Перші дні революції це дні найбільших у такій ситуації надій, навіть можна сказати — дні найбільших певностей, що здійснюється те, що було думкою і метою українського розвитку в останньому сторіччі. Сьогодні наше суспільство тверезіше. Але ця корисна для політики прикмета — це саме спілий

овоч досвіду і розчарувань 1917 року. А справедливість вимагає визнати, що тодішнє українство скоро дозрівало в цьому відношенні і зрозуміло кінечність твердої політичної боротьби. Універсали Центральної Ради — це зафіксовані етапи такого дозрівання першого року революції, закінченого IV Універсалом і першою московською навалою.

Діяпазон *душевних переживань* від найбільших надій до найглибших розчарувань перейшла українська провідна верства впродовж не цілого року. Це проба нервів — непосильна іноді для старих, досвідчених еліт, що спираються на довгий досвід і вироблені штаби. Молода українська провідна верства щойно самотужки шукала своїх тактичних доріг.

Так само поверхово було б твердити, неначе в *духовій, ідейній площині* тодішнє українство мало твердий ґрунт під ногами, щоб із нього черпати принципи впорядкування душ і держави. Безумовно, тодішня українська провідна верства — ліберально-поступова і соціалістична інтелігенція — стояла на європейському рівні духовости. Вона була породженням 19 і початку 20 віку. В її мріях і на її революційних прапорах стояли гасла свободи одиниці і свободи коаліцій людських одиниць. Те покоління мислило ідеальне суспільство як сукупність товариств свідомих людей, що зберігають свою свободу, право індивідуального самовизначення. Збільшувати, примножувати свободу і усувати її законні і традиційні перешкоди й обмеження було бойовим кличем тих часів. Історія несподівано поставила перед українською провідною верствою протилежне завдання. Не здобувати свободу, а з'явлену свободу утвердити, обмежуючи її новим, своїм законом. Знову завдання тяжке для політично свіжої, недосвідченої, безтрадиційної ще провідної верстви.

Сучасне українське суспільство починає розуміти душевний стан і ідейний закрут, на якому опинилася тодішня провідна верства, українська інтелігенція. Але воно також уже починає розуміти, що провідна функція тієї інтелігенції була — як іноді піддавали критики — вислідом не її невинуватих амбіцій, а просто історичною кінечністю. Іншої національної і державницької провідної верстви в той час на Україні не було. Хліборобська провідна верства в розумінні Липинського щойно народжувалася. Згідно з визнаннями чільної її постаті гетьмана Павла Скоропадського, вона на початку 1918 року не була свідомо своєї місії. Вона росла і формувалася в тіні революції і державности 1917—20 років, отже в тіні і завдяки досвідові і діям інтелігентської провідної верстви.

Так само поволі усвідомлює собі українське суспільство і те, що й *зовнішні обставини* — у супереч поширеному поглядові — були особливо *тяжкі*. Ледве почата державність опинилася в обіймах двох могутніх і ворожих стихій: біло- і червоно-московської. Біла перла з південного заходу. Це розкладені царські армії південно-західнього фронту су-

нули додому, заливаючи Україну своїми каламутними ріками, знищуючи майно, життя, засоби комунікації і рештки державного ладу. А назустріч цій стихії з північного сходу сунула хмара т. зв. мішочників. Це московська народна стихія, що її колись утихомирював царський уряд постачанням українського хліба. Тепер, коли опікуна не стало, з мішком через плече сунула та стихія на Україну самотужки здобувати собі хліб. Це була страшна сила. Рідкі застави молодой української державности не могли впоратися з нею. Вона проривалася крізь них, загатила залізничі і биті шляхи. Тій силі завдячують свої успіхи невеликі ще тоді ватаги червоної більшовицької гвардії. Та гвардія була тільки першими загонами, пробоевими куренями московської народної стихії, що перла на південь.

Подібна ситуація повторюється рік пізніше, при кінці 1918 і на початку 1919 року. Після розвалу центральних держав УНР опинилася знову під ударами вже не стихійних, а державно організованих ворожих сил: на заході Польщі, на сході, півночі і півдні — білої і червоної Росії. Ті оновлені сили спиралися на давні, досвідчені, власні штаби. І що важливе: ті ворожі сили, біла російська і польська, користувалися моральною і матеріальною, навіть військовою підтримкою переможної антанті.

У таких ситуаціях зрозумілі хитання і шукання рятунку в зближенні, навіть угоди то з однією, то з другою із ворожих сил. І все ж із тих ситуацій знялися вгору верхи сучасної української історії, акти державної самостійности і соборности. І всі вони мають подібну генетичну структуру; також наявний знак тодішньої історичної кінчености. Шлях до IV Універсалу встелений сумнівами і хитаннями. Навіть у тексті Універсалу знаходимо їх сліди. Перше листопада попереджене напруженням між консервативним табором західноукраїнських політиків, які шукали виходу в федерації з давнім світом австро-угорської монархії, з одного боку, і табором, що його воюючим осередком було Українське Січове Стрілецтво, який, споглядаючи на події Придніпрянської України, шукав зрівняння з нею в самостійності Галичини, Карпатської України і Буковини.

Ще більші подібності знаходимо, коли звернемося до подій, що попередили акт соборности 22 січня 1919 року. Вирішальні політичні осередки, східній і західній, не йшли до об'єднання в надхненному запалі, скоріше в почутті і розумінні обов'язку. Адже східноукраїнські керівні кола знали добре, що, об'єднуючися з ЗУНР, ставлять проти себе нового ворога, Польщу, з якою воювати не хотіли, навпаки, яку хотіли бачити союзником у війні з Москвою. Так само керівні кола ЗУНР мусіли розуміти, що, об'єднуючися з УНР, воми виставлять себе на війну з білоросійськими ще союзниками антанті, з якою прагнули згоди.

А все ж у тих найважливіших моментах вирішували не тимчасовості і не кон'юнктурні міркування. Не зважаючи

на всі труднощі, колони української державности: акт 22 січня 1918 і акт 1 листопада 1918 діждалися свого остаточного завершення. Український національний собор вкрився копулою соборности — актом 22 січня 1919 року.

У підготовних хитаннях, непевностях, нерішучості провідної верстви є безумовні слабини подій і документів, що на них так часто звертають увагу критики. Але у усьому тому є також якась неособова цінність, об'єктивна, незалежна від бажань і пристрастей вага. Може саме тому ці події й акти дали привід і зміст для загальноукраїнських, понад-партійних, державницьких свят, що їх щороку урочисто влаштовує розкинуте по різних країнах українство. Саме в ці дні в академіях, доповідях, пресі завершується процес, що триває вже понад тридцять років. Із гарячого столу подій 1917—20 років зринають окремі загальноважливі цінності, очищуються в рівному огні вже спокійнішої критики і оборони від випадковостей, щоб залишитися надалі спільним, об'єднуючим скарбом українського народу.

1951

НТС і неросійські народи

Мирослав Прокоп

У Франкфурті (Західня Німеччина) 21—22 листопада 1970 відбулася поширена конференція російського еміграційного місячника «Посев», що є неофіційним органом народно-трудового союзу (НТС). НТС, члени якого відомі також під назвою «солідаристи», є найсильнішою чи фактично єдиною активною політичною партією російської еміграції. Керівництво цієї партії має осідок у Західній Німеччині, але своїх співробітників вона має в різних країнах Заходу. НТС користується впливами серед чужинців, а його керівники твердять, що члени їхньої партії діють також у Радянському Союзі чи, як вони пишуть, у Росії. Про пов'язання НТС з сучасними опозиційними рухами в Росії свідчать, наприклад, видання НТС, серед яких за останні роки дуже багато документів т. зв. самвидаву, себто захованої літератури, що ходить по руках у Радянському Союзі. Крім місячника «Посев», НТС видає також літературний журнал «Грани».

НТС є порівняно давньою російською еміграційною партією. Її утворили ще в 1930 році в Београді (Югославія) радикальні кола російської антикомуністичної молоді. Після другої світової війни до НТС пристало чимало нових емігрантів. Вони вплинули не так на його чисельне посилення, як на програму, яка в первісній своїй редакції мала деякі елементи, що були між двома світовими війнами притаманні тоталітарним рухам. Після другої світової війни НТС еволюціонував у напрямі чогось на подобу демократії. В його програмових виданнях тепер говориться про свободу слова, преси, зборів, організацій, інтелектуальної творчості, релігії, про рівність усіх громадян. Як було б з тими правами на ділі, коли б НТС мав владу в державі, важко сказати. Наприклад, голова НТС В. Поремський, що виступав у дискусії на конференції по доповіді члена редакційної колегії «Посева» А. Артемова, заявив, що він переконаний, що, маючи владу, Артемов не створив би концентраційних таборів. Але щодо інших солідаристів, — сказав Поремський, — він певности не має.

У галузі національних відносин НТС характеризує питома для більшості російської еміграції нехтування природних прав неросійських народів СРСР на державну незалежність. У публікації цієї партії, наприклад, у брошурі «Реші по совести» (дата видання не подана, але зі змісту можна здогадуватися, що йдеться про одне з нелегальних видань, які НТС висилає до Радянського Союзу), можна прочитати,

що майбутнє «российское государство», за яке борються НТС, мало б бути «союзним, тобто побудованим на рівних правах і братерстві народів Росії». У дальшому там читаємо про етнічну і територіальну автономію або знову про «свободу національного самовизначення», яку НТС розуміє так, що «кожний має право вільно визначати свою національну приналежність, і за це ніхто не сміє обмежувати його прав, чи будь-як його кривдити». Робити такі обіцянки народам, що борються за державну незалежність, звучить доволі наївно.

На конференції «Посева» було присвячено чимало уваги національному питанню. Це зрозуміле, коли пригадати, що конференція мала дати оцінку сучасних опозиційних рухів у Радянському Союзі, зокрема поширюваної там захальвної літератури, а чейже в ній багато пишеться про неросійські народи СРСР, і то так, що воно аж ніяк не вміщається в програму НТС. Сама хоч би «Програма демократичного руху Радянського Союзу», про яку вже писалося на сторінках нашого журналу, стає для керівників НТС твердим горіхом, що його важко розкусити.

Насамперед, однак, про саму конференцію і її учасників. У конференції «Посева» брали участь члени редакції і співробітники журналу, інші керівники НТС та численні гості, серед них неросіяни з Західної Європи, а також секретар Товариства українських журналістів у Мюнхені Фелікс Кордуба.

На конференції були прочитані дві доповіді співредакторів «Посева» А. Артемова і Е. Романова. Перший говорив про ідейно-програмові прямування сучасних опозиційних рухів у СРСР, а другий — про їх стратегію і тактику. Тексти доповідей і дискусійні виступи надруковані скорочено на сторінках «Посева» за грудень 1970 і січень та лютий 1971 року. Надруковані матеріяли дають змогу зорієнтуватись і зробити оцінку питань, що були предметом обговорення конференції. Це рівночасно цінний причинок до пізнання того, як діячі НТС розглядають сучасні опозиційні процеси в Радянському Союзі та, що важливіше, яка в них, як у керівної антикомуністичної російської партії, проекція тих нових ідей і соціально-політичних порядків, що їх вони плянують принести народам СРСР після упадку комуністичної диктатури. Я кажу — «народам СРСР», а не самому російському народові, бо саме так ставлять справу керівники НТС, як зрештою й інші російські емігранти, які до НТС не належать.

ВТОПТАНИМИ СТЕЖКАМИ РОСІЙСЬКОГО МЕСІЯНІЗМУ

І тут власне починається ціле нещастя з нашими російськими сусідами. Так якось виходить, що вони ніяк не хочуть турбуватися долею самого тільки російського народу, але зразу хотіли б взяти під опіку також українців, білорусів, грузинів, вірмен, узбеків, литовців, лотишів, естонців й інших.

Усіх їх вони плянують визволити від поганих правителів у Москві (давніше — в Петербурзі) і принести їм нове життя. Ба, не тільки їм! Один з дискутантів, що виступав після доповіді Артемова, заявив, що «змінюючи становище в Росії, ми мусимо усвідомити, що таким чином ми починаємо світову революцію, а не тільки революцію в Росії» та що «переворот у Росії правдоподібно приведе до ідеологічного оновлення в цілому світі».

Такі претенсії звучать не тільки бундючно, але й, думається, підозріло. Це наче відлуння проповідей носіїв горезвісного російського месіанізму 19 віку, які якраз у кріпосницькій Росії бачили того «месію», що має відродити «гнилу» Європу. Так само гукав Володимир Ленін і його товариші, які на багнетах несли розкріпачення, рай і свободу народам усього світу. Те, що сьогодні Росія, як і в минулому, є твердиною реакції, що в ній діячів культури і звичайних громадян судять за переконання на закритих процесах і ув'язнюють в ізоляторах або в домах божевільних, що політичним в'язням підсапають до харчів наркотики або отруту, щоб зламати їхню волю, те, що в тій Росії цькують навіть найбільшого російського письменника, якого світ вшанував нагородою Нобеля, що, словом, в питанні громадянських прав людини, її підности, її законної охорони перед насильством влади Росія, а з нею весь Радянський Союз і контрольований ним соціалістичний бльок, відстає від західного світу на цілі сторіччя, — це нових кандидатів на керівників імперії зовсім не турбує. Як і їхні попередники, вони переконані, що власне Росія має духово відродити світ.

Звичайно, немає нічого злого в тому, що, розглядаючи сучасні сили опору в СРСР, російські еміграційні діячі аналізують становище в цілому Радянському Союзі, що вони говорять також про українців, білорусів, литовців чи інших. Ясно, що боротьба тих усіх народів проти комуністичної диктатури тісно пов'язана, а там, де цього немає, треба її в'язати чи координувати. Угорська і польська революції 1956 року і події в Чехо-Словаччині в 1968 році повчають, що звільнитися від контролю Москви не може ніякий народ поза залізною завісою ізольовано від інших. У ще більший мірі це стосується народів Радянського Союзу. Те, що в останні роки наростають сили опору в самій Росії, має особливе значення для нас. Українські патріоти на рідних землях, що очолюють сучасну боротьбу нашого народу, мусіли б старатися бути у постійному зв'язку з опозиційними російськими силами. Але рівночасно наші брати в СРСР повинні своє ставлення до таких росіян узалежнювати від їхнього ставлення до природних прав українського народу на державну незалежність.

Подібні критерії мусять визначати наше ставлення до організованих сил російської політичної еміграції. Їхня боротьба проти сучасного режиму в СРСР є також в українському інтересі. Але коли вони, прагнучи до звільнення росій-

ського народу від тиску комуністичної диктатури, рівночасно не виявляють потрібного розуміння прагнень українців і інших неросіян, це, природно, мусить викликати серйозні застереження.

У цьому зв'язку викликають занепокоєння думки, висловлені на згаданій конференції «Посева». З матеріалів, надрукованих у названому журналі, виходить, що деякі учасники конференції не тільки не респектують прагнення неросійських народів до самостійности, але у ставленні до тих народів досі плутаються в тенетах великодержавного обскурантизму. Бо як інакше розуміти те, що ніхто менший, як сам голова НТС, згадуваний уже В. Поремський, говорив на конференції про 240 мільйонів «русского народа», дарма що, за офіційними даними перепису населення 1959 року, в СРСР було 114 млн. росіян, а решту творили неросіяни, у тому числі також деякі нації, що історично старші від російського народу? Як розуміти те, що проти такої неграмотности чи радше проти такої шовіністичної ароганції, не виступив ніхто з учасників конференції? На конференції говорили чимало про злочини комунізму і про ті великі і шляхетні ідеали, що їх мав би здійснювати НТС після розвалу СРСР, але хто може серйозно ставитися до таких заяв, коли сьогодні керівники НТС не шанують природного права неросійських народів Радянського Союзу бути самими собою?

Правда, не всі так говорили, як Поремський. Але серед усіх промовців не знайшлося нікого, хто мав би мужність виразно протиставитися такому шовіністичному дурманові.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦАРАТУ, КІПСР І ПРОЄКЦІЇ СОЛІДАРИСТІВ

Таке ставлення виявилось насамперед у принциповому питанні оцінки національної політики царату і розмірів поневолення народів СРСР та відповідальности за комуністичну диктатуру. Артемов, який, як згадано, говорив про програмові позиції сучасних опозиційних рухів в СРСР (звичайно, в нього це опозиційні рухи в «Росії», байдуже, чи йде мова про Москву, Ленінград чи Київ або Ригу), накинувся на авторів відомої «Програми демократичного руху Радянського Союзу», що поширюється в СРСР, за те, що вони пишуть про «500-річну зовнішню експансію» Росії. Всупереч відомим історичним фактам, Артемов заперечував твердження авторів «Програми» про збройні і грабіжницькі підбої, що їх вели царські генерали, і про винищення підбитих народів. Вторував Артемову делегат з Канади, М. Сведюк (за прізвиськом виходило б, що з малоросів), кажучи, що в царській Росії всі народи були «рівноправні». Для чого тоді царат поступово знищив усі автономні права України, насильно

русифікував українців, забороняв друкувати книжки українською мовою, Сведюк, очевидно, не пояснював.

Аналізуючи становище поодиноких народів у Радянському Союзі, Артемов твердив, що російський народ є найбільшою жертвою комунізму, а за дії комуністичної диктатури відповідають у першу чергу неросіяни: грузини, бо Сталін був грузин (про Леніна, як архітекта комуністичної революції і диктатури, Артемов мовчав, бо важко його пришити неросіянам); євреї, бо євреєм був Троцький; вірмени, бо дали Мікояна; навіть нечисленні лотиші; і, очевидно, українці, бо, мовляв, українцями були такі комуністичні діячі, як Дибенко і Криленко. Треба сказати, що з українцями Артемову зовсім не пощастило. За визначенням «Українського Радянського Енциклопедичного Словника», Микола Криленко, уродженець Смоленської області, головнкомандувач радянських військ у 1918 році, а пізніше міністер юстиції РСФРР і СРСР, з Україною таки нічого спільного не мав; а Павла Дибенка, що народився у Брянській області, з Україноюєднало хіба те, що в 1919—20 роках він брав участь у боротьбі проти армій Української Народної Республіки. Один з дискутантів сказав, що українцем був також Хрущов, дарма що сам Хрущов називає себе росіянином, і це відоме в Радянському Союзі та поза ним.

Зрештою, справа зовсім не у формальній приналежності до такого або іншого народу керівників російської імперії комуністичного періоду. Опинившись в Москві, усі вони вели і ведуть політику поширення просторів імперії, а народи, з яких вони вийшли, звичайно душать з притаманною для усіх ренегатів нетерпимістю. Певне, що Сталін чи інші, подібні до нього комуністичні вожді, щастя російському народові не принесли, що вони також спричинилися до його політичного і соціального закріпачення, але інтереси імперії вони охороняли не гірше, ніж люди російської національності. Тому, якщо керівники НТС хочуть також цю імперію за всяку ціну зберегти, то їм нічого гнівати на Сталіна, Берію чи Мікояна.

Тенденційність у поглядах російських учасників конференції «Посева» виявилася також у їх порівнюванні становища російського і неросійських народів в СРСР. Співробітник «Посева» С. Кирсанов запевняв, що Росія є в гіршому становищі в СРСР тому, що, наприклад, Україна і Білорусія мають свої постійні представництва в Об'єднаних Націях, а РСФРР не має, та тому, що не існує окремої російської академії наук, а всі інші республіки такі академії мають. Не треба доводити, що такий аргумент наскрiзь несерйозний. Республіканські академії наук є звичайними відділами Академії наук СРСР, яка є за своїм характером наскрiзь російська, а українське і білоруське представництва при ООН на ділі ніякої України і Білорусії не репрезентують. Це абеткові істини, що відомі напевно і діячам НТС.

Дуже вимовним для оцінки мислення учасників конференції «Посева» є те, що там критикували згадану «Програму демократичного руху Радянського Союзу» за її з'ясування національного питання в СРСР, але що рівночасно не знайшовся ніхто з присутніх там росіян, хто відверто і рішуче засудив би злочини царату у відношенні до неросіян або сучасну політику русифікації, що її веде ЦК КПРС. Щойно присутній на конференції в ролі гостя секретар Флямандського комітету солідарності зі Східньою Європою Фердинанд Донт виступив у дискусії після доповіді Артемова і заговорив про національне переслідування неросійських народів, зокрема про русифікацію. Він сказав, що їй повинні протиставитися самі росіяни і пригадав писання Дзюби, Караванського, Мороза.

Мабуть, спровокований Донтом, зразу після нього слово в дискусії взяв видатний російський дослідник СРСР, співробітник «Посева» і «Граней», проф. А. Авторханов. Стверджуючи, що в національному питанні НТС повинен у деякому відношенні «вчитися в Леніна», він пригадав, що коли в 1913 році вірменський більшовик Шаумян питав Леніна, як можна погодити Ленінове гасло про право неросійських народів відірватися від імперії з принциповою настановою більшовиків про всесвітнє об'єднання народів, Ленін відповів, що йому, Ленінові, треба говорити про право неросійських народів на вихід з Росії, а ті народи хай говорять, що вони хочуть залишитися в імперії. Авторханов зробив такий висновок: «Так треба діяти й нам, і це вийде на користь нашої справі».

Читаючи такі поради, хочеться сказати на адресу керівників НТС, що вони спізнилися більше, як на півстоліття. Обман, що здався Ленінові, не вдасться їм. Не такий тепер світ. До того ж Ленін був геніальним стратегом і тактиком революції, він розумів, що без приєднання національної стихії неросійських народів революції не зробити. Тому він підступно, але безоглядно таврував царських імперіялістів, він писав, що «проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу», а росіян переконував, що вони, як меншість в імперії, мусять шукати порозуміння з неросійськими народами, декларувати визнання їхніх національних прагнень і подібне. А сьогодні керівник НТС, партії, що готується звозувати комуністичний режим в СРСР, говорить про 240 мільйонів «русского народа»!

Правда, там, де це вигідно, росіяни по обох боках залізної завіси пишуть про багатонаціональний характер Радянського Союзу. Таким чином, у виступі Артемова була мова про «сто тридцять народностей» в СРСР. Мета цього аргументу одна: викликати враження, що в Радянському Союзі живе така велика кількість різних народів, їхні інтереси такі розбіжні, що про самостійність для них, отже про розподіл імперії прямо й думати небезпечно, що їм усім потрібний один уряд, одна тверда рука, що, отже, одна неділима

Росія, утримуючи на тій безмежній території мир і порядок, не допускає до війни і тим самим виконує навіть якусь гуманну місію в інтересах усього людства. Інакше може прийти катастрофа, навіть атомова.

Один з промовців на конференції «Посева» (Ю. Трегубов) так і сказав: «Розподіл Росії на 20 держав у 20 разів збільшив би небезпеку атомового знищення людства». За такою логікою треба б чим скоріше ліквідувати середні і менші держави і віддати владу у світі двом-трьом суперпотугам, які тільки можуть забезпечити мир. Керівники НТС забувають, що візію такого порядку давно показав Джордж Орвелл у макабричному романі «1984». Біда тільки в тому, що його три великодержави, Океанія, Східна Азія і Євразія, що панують над світом, не тільки перетворили людину на раба, але й перебувають у стані перманентної війни.

Тільки співробітник «Посева» Ян Влох перестеріг учасників конференції, що «треба рахуватися з тим, що Росія в сучасних кордонах не збережеться», і пригадав, що після упадку фашизму Італія і Німеччина мусіли зректися частин своїх територій. «А ми, — казав він, — навіть психологічно до цього не приготувані». У такій оцінці становища є чимало правди. Показником цього могли бути також слова згадуваного вже Трегубова, який у певному відношенні, мабуть, найглибше схопив політичне мислення діячів російської еміграції. Він казав:

«Ця конференція проходить під знаком страху перед поняттям свободи, про яку багато писали і говорили в останні роки в Росії і за кордоном. Ми боїмося розпаду Росії, ми боїмося багатьох наслідків, які це може принести, і наші побоювання виправдані». «Ми боїмося, — казав Трегубов, — того, що зробить вільний народ».

Парадокс такий, що свободи також бояться в Кремлі. Різниця тільки в тому, що керівники КПРС мають у руках апарат тиску, при допомозі якого можуть покищо придушити прагнення поневолених ними народів.

ДЕ ВИХІД?

Проте, та обставина, що на конференції НТС вели дискусію про питання свободи після упадку комуністичної диктатури, факт, що у виступах Поремського чи Трегубова або інших висловлювалися сумніви щодо того, які результати може принести свобода, а разом з цим і побоювання, чи в умовах свободи не народиться нова диктатура і нові концентраційні табори, треба вважати позитивним явищем. Перед революцією Ленін боровся за владу в рамках тоді ще демократичної РСДРП і в процесі тієї боротьби ліквідував демократію і в самій партії і в державі. НТС, що вийшов з антидемократичних традицій, стоїть перед такою самою небезпекою, тим більше, що він і досі не визнає передбаченого

демократією права неросійських народів самим визначати свою долю.

При тому тут не йдеться про сам тільки НТС. Поки що панівна в СРСР політична система існує, і передчасно було б ділити шкуру живого ведмедя. Коли ж одного дня комуністичного режиму не стане, НТС може взагалі не прийти до слова. Справа лежить ще глибше. Тут ідеться взагалі про майбутні, післякомуністичні, російські уряди, про їх спроможність внести в життя російського народу нові принципи взаємин між владою і народом, а також нові принципи взаємин Росії, як великодержави (бо великодержавою вона буде навіть тоді, коли від неї відділяться усі неросійські народи), з тими народами. Словом, це є питання, наскільки російські керівні кола тут і там спроможні засвоїти собі іншу, ніж досі, систему вартостей, серед яких на першому місці є пошана до громадянських прав людини і до права кожного народу бути господарем своєї землі.

На конференції «Посева» багато говорили про потребу нової «цілісної ідеології», що їй треба, мовляв, протиставити комунізму. Це цікаве, але про яку власне ідеологію йдеться? Упродовж свого розвитку людство має також поганий досвід з «цілісними ідеологіями», в ім'я яких наvertsали невірних і знищували інакомислячих. Ті, хто це робив, також вірили, що вони несуть «ідеологічне оновлення цілому світові». Тому тут бажана обережність. Зрештою, заки оновлювати світ, треба оновити самих себе.

Мабуть, такі побоювання мав на увазі англійський публіцист Давид Фльойд, що був гостем на конференції «Посева». Він виступав у дискусії по доповідях Артемова і Романова і говорив про перспективи свободи і демократії після упадку комуністичної диктатури. Він сказав:

«Якщо сьогодні, ми, англійці, живемо спокійно на нашому острові і вважаємо, що свободи, якими ми користуємося, не є загрожені, то це не тому, що ті права донебудь записані чи кимнебудь нам гарантовані. До речі, в Англії це, слава Богу, властиво ніде не записане. І коли в нас з приводу цього немає побоювань (які в дійсності повинні бути), то це тільки тому, що, як сказав один англійський історик, справа свободи — це постійна пильність, не сталінська пильність, але пильність народу, постійне здійснювання демократії, постійна участь народу в демократичних процесах. І якщо існує якась гарантія свободи, то вона саме в цьому». Далі про майбутній розвиток в СРСР Фльойд зробив такий висновок: «Якби завтра стався в Москві якийнебудь переворот і якби там проголосили свободу преси й інші свободи, то це значило б ще дуже мало, поскільки народ не має щоденної практики користуватися тими правами».

Думки Фльойда дуже на місці. Можна сказати, що про них варто подумати не тільки самим росіянам. Проте, заки ставити такі вимоги перед народом, треба вимагати від самих

його керівників, щоб вони навчилися шанувати ті права свого народу і в міжнаціональних взаєминах.

ЗА АКТИВІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА РОСІЙСЬКОМУ ВІДТИНКУ

Як згадано, на конференції «Посева» був присутній як гість також секретар Об'єднання українських журналістів у Німеччині Фелікс Кордуба. У деяких українських колах появилися з приводу цього критичні голоси, мовляв, для чого туди йти і з росіянами дискутувати. Звичайно, можна мати застереження до деяких думок, що їх, за з'ясуваннями «Посева», висловлював п. Кордуба. Та це інша справа. Основне натомість — це питання, чи існуючу ізоляцію українських політичних груп від російських треба продовжувати і чи ми повинні оминати навіть такі нагоди, як публічні дискусії росіян про визначення їхньої політики стосовно народів Радянського Союзу.

Я думаю, що така ізоляція нам користи не приносить. Ясно, що основна площина українсько-російських взаємин — це площина боротьби поневоленого народу проти поневолювача. Цю форму взаємин від сторіч накинули нам керівники російської імперії. Але спрощенням справи було б приймати, що ця площина — це єдина форма взаємин українців з росіянами.

Насамперед не треба забувати, що далеко не всі росіяни підтримують панівну в СРСР систему комуністичної диктатури, а є й такі, які проти неї борються, і то однаково в самому Радянському Союзі, як і на еміграції. Вже ради цього вони, як члени панівної нації, що поневолює Україну, є для нас корисним політичним явищем.

Можна зауважити, що протирежимні росіяни, там і тут, є в більшості шовіністи, як і ті, хто сьогодні сидить у Кремлі. Це правда, але є й такі, які мають відмінні погляди. Згадувана вже «Програма демократичного руху Радянського Союзу» є одним з доказів цього. Зрештою, навіть ті, хто завтра хотів би протиставитися усамостійненню України, сьогодні борються за пом'якшення чи розхитання системи влади. Цим, без сумніву, вони створюють пригожі умови для боротьби нашого народу за незалежність. Тому й від них українці не повинні ізолювати себе, головне там, де йдеться про одвертий обмін думок або, як в СРСР, де можна координувати певні спільні заходи. Варто пригадати, що під час німецької окупації України у деяких областях, наприклад, на Дніпропетровщині, діяли побіч українське самостійницьке і російське підпілля і де в чому співпрацювали. Це тим більше виправдане сьогодні у відношенні до опозиційних українських і російських сил в СРСР.

Чинником особливого значення в аспекті можливого українсько-російського діалогу є факт української сили, що

виявив себе на Україні в останніх роках. Завдяки стихійній самообороні нашого народу про неї були змушені заговорити не тільки на Заході, але також і росіяни в СРСР. Відома «Хроника текущих событий», що періодично появляється в Росії, як видання захалявної літератури, постійно відзначає також різні вияви боротьби українського народу. Це змушує і російських діячів на еміграції враховувати силу нашого народу й інших неросіян. У цьому відношенні остання конференція «Посева» дуже показова для нас, навіть коли, як з'ясовано вище, там часто проголошувалися наскрізь анахронічні і ворожі нашому народові погляди. Не треба забувати, що російські еміграційні групи багато десятиліть нехтували національне питання в СРСР. Відразу після революції вони дивилися на українців, білорусів та інших неросіян дореволюційними очима і їх існування як окремих націй взагалі заперечували. Рівночасно вони обвинувачували більшовиків у тому, що, мовляв, вони, більшовики, це питання винайшли. Коли ж у 1930-их роках Сталін відверто взяв курс на великодержавний шовінізм і перетворився на погромника неросійських народів, а в результаті війни поширив кордони імперії, російські емігранти почали леліяти надії, що, мовляв, погані більшовики, які створили національну проблему, самі її зліквідують. Особливі надії ожили у російських шовіністів також після 22 з'їзду КПРС у 1961 році, коли Хрущов обіцяв швидко довести до т. зв. злиття націй у Радянському Союзі.

Але ще швидше виявилось, що такі сподівання були передчасні. Якраз 1960-і роки принесли міцне розбурхання національної стихії в неросійських республіках, зокрема на Україні. Стихія виявилася не тільки в літературі, у приході шестидесятників, у сміливих шуканнях у мистецтві, у відгребуванні української історичної традиції, але й у спробах формулювати українську політичну думку, себто відродити те, що давно було знищене терором. Появи Лук'яненка, Кандиби, Дзюби, Чорновола, Караванського, Мороза не могли знехтувати ні керівники імперії, ні російські опозиційні кола в СРСР, ні російські емігранти. Недаром тих українських патріотів сьогодні лають в офіційній пропаганді в Радянському Союзі і про них пишуть у згадуваній «Хроніці» та на сторінках «Посева». І там і тут українська проблема і питання неросійських народів імперії взагалі постають перед росіянами у нових вимірах.

Це створює також потребу активізації української політики на російському відтинку. Вона повинна виявитися насамперед у чисто інформаційній площині. Не можна забувати, що наші труднощі у взаєминах з росіянами, що є проти сучасного комуністичного режиму, впливають не тільки з принципової ворожості більшості росіян до державних прагнень українського народу, але часто також з викривленого образу, який ці росіяни мають про Україну. Це може звучати дивно з уваги на безперервну пропаганду КПРС спільної історичної долі і братерства та дружби обох народів. Ясно, що

такої дружби між обома народами немає. Її немає не тільки тому, що Москва поневоле Україну і український народ має причину ненавидіти все, що звідти виходить, чи тому, що ніхто в Радянському Союзі не має довір'я до того, що говорить офіційна пропаганда, але й тому, що в результаті таких фактів не може бути в обох народів потрібного усвідомлення спільних інтересів, що їх під тиском комуністичної диктатури могли б єднати. Фактично в площині об'єктивної інформації про Україну в СРСР сьогодні майже нічого не діється. Росіянин, зокрема з інтелектуальних кіл, що бореться за основні громадянські свободи, з презирством ставиться до того, що говорить офіційна преса, а видань у стилі журналу «Украинская жизнь», що його в Москві видавав Симон Петлюра перед революцією, сьогодні немає.

Правда, не можна казати, що існує повний застій в українсько-російських взаєминах (мова про росіян, які є проти сучасного режиму). З інформацій, що дістаються з України на Захід, відомо, наприклад, що у в'язницях і концетраційних таборах існували й існують зв'язки між українськими і російськими політичними в'язнями, передусім тими, що мають принаймні частинне розуміння до національних прагнень українського народу. Відомо також, що праця Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширювалася в свій час у російських опозиційних колах. У декого вона викликала заперечення, в інших схвалення. Також російською мовою поширювався в Росії «Заловідник ім. Берії», що його авторство приписують Морозові. Російський історик Андрій Амальрик дав дуже критичну оцінку політики царату і КІРС стосовно неросійських народів. Подібні погляди висловили російські письменники Аркадій Белінков і Анатолій Кузнецов. Академік Сахаров засудив «українофобію» сталінського періоду у широко коментованому в світі трактаті «Про прогрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу». Чи взагалі і в яких розмірах до таких виступів росіян спричинилися українці, важко сказати, але певне є те, що активізація української самооборони в Радянському Союзі змушує діячів опозиції в Росії зважати на українців як на існуючу силу. Це, природно, створює можливості для активізації наших братів у зв'язках з такими російськими колами.

З цього випливають також певні зобов'язання еміграції. Правда, з уваги на з'ясовані тут російські погляди на конференції «Посева», треба бути свідомим серйозних труднощів. Проте, як і наші брати на рідних землях, ми повинні використовувати різні нагоди для того, щоб інформувати росіян про боротьбу українського народу та вказувати їм, що ця боротьба посилює також шанси російського народу звільнитися від тиску комуністичної диктатури.

В обороні інтелекту (I)

Іван Лисяк-Рудницький

ПРО СПРАВУ ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО Й ТЕ, ЩО НАВКОЛО

У числі «Сучасности» за січень 1967 року появилася передова стаття п. н. «На порозі сьомого року», підписана редакцією й видавництвом, що її, отже, слід розглядати як офіційну декларацію керівництва журналу. Основна частина передової була спрямована проти відомого письменника й літературного критика Ігоря Костецького. Його обвинувачено в тому, що у двох своїх статтях, які кілька місяців раніше були надруковані на сторінках цієї ж «Сучасности», він пропагував т. зв. «двомовність» в українській літературі та порівняв комунізм із християнством.¹

Передова «На порозі сьомого року» створила своєрідну малу сенсацію в культурних і політичних колах української еміграції та стала приводом для багатьох балачок, пліток і суперечливих тлумачень. Але, як це в нас звичайно водиться, «афера Костецького» не була винесена на форум дискусії, а згодом почала припадати пилom забуття.

Якщо я тепер повертаюся до цього епізоду, то не на те, щоб роздмухувати конфлікти вчорашнього дня, але тому, що вважаю, що дана справа мала свій принциповий бік, який зберігає актуальність насьогодні та посідає тривале значення. Це проблема інтелектуальної свободи, точніше — свободи думки й слова та її місця і функції в суспільному та культурному житті, зокрема в житті української спільноти. Цій капітальній проблемі присвячена ця стаття, а «афера Костецького» послужить нам, як вихідна точка дискусії.

Докладний розгляд закидів, що їх поставлено Костецькому в передовій «Сучасности» з січня 1967, не лежить у пляні моєї нинішньої теми. Тому обмежуюся тут кількома кончечними зауваженнями. Я не гадаю, що Костецький допустився якогось жахливого блюзнірства, порівнявши між собою деякі аспекти християнства й комунізму. Твердження, що комунізм становить «секуляризовану релігію» та що ко-

Проблеми, що їх аналізує І. Лисяк-Рудницький, заслуговують на ширше обговорення й дискусію. Радо надрукуємо також голоси інших авторів. — Редакція.

¹ Див. Ігор Костецький, «Мій Юрій Клен» та «Про Пабльо Неруду та те, що навколо», «Сучасність», чч. 7 і 11, 1966.

муністична партія подекуди нагадує релігійну секту або орден — стало майже графаретним у сучасній соціологічній літературі Заходу. Також докладне ознайомлення з текстом статтей Костецького не переконує мене в тому, щоб він, як це йому закидають, «заохочував українських письменників на рідних землях, щоб вони писали російською мовою». Такого я ніде в Костецького не знайшов! Зате відповідає правді, що він висловив про справу українсько-російських мовних відношень певні погляди, що їх ніяк не можна визнати за фортуни та які не можуть не викликати серйозних застережень.

Так, наприклад, Костецький запевняє читачів, що «близько півтора сторіччя населення „Царства Польського” було таке саме двомовне, як і населення України». Це твердження незгідне з історичною правдою! Поперше, Королівство Польське, або т. зв. Конгресівка, перебувало під зверхністю Росії не близько півтора, але рівно одне століття, від Віденського конгресу 1815 року до 1915 року, коли воно було окуповане німецько-австрійськими військами. Подруге, Королівство становило до 1830 року автономну, конституційну польську державу. Навіть після невдалого повстання 1830—31 року Конгресівка продовжувала існувати як окрема адміністративна одиниця, на неї не поширювалося загальноімперське законодавство і на її території польська мова зберігала урядовий характер. Російські царі (не тільки Олександр I, але навіть ще Олександр II) та петербурзькі міністри порозумівалися з польськими діячами переважно... по-французьки. Потрете, навіть коли після другого польського повстання 1863 року русифіковано адміністрацію та шкільництво Конгресівки, не припинилася публікація польських книжок і преси. Польща не зазнала у своїй історії еквіваленту Валуєвського та Емського указів. Зайво й казати, що російська мова не здобула права громадянства у внутрішньому побуті польського суспільства, яке, всупереч помилковому твердженню Костецького, ніколи не стало двомовним.

Поряд із свавільною поведінкою з історичними фактами, зустрічаємо в Костецького ризиковні тези програмового порядку. Так, він заявляє, що «чим далі йтиме процес національної диференціації наших (української й російської) мов у собі, тим уважніше і — цього слова я не боюся — любовніше мають вони стежити за розвитком одна однієї». Засаднича помилка тут у тому, що питання культури розглядаються відірвано від реальної політичної обстановки. Українсько-російські культурні стосунки це, на жаль, не вільне, творче взаємнення між рівнорядними партнерами, але такі відносини, що в них одна сторона упривілейована, а друга ущемлена у своїх природних правах. Нічого, звичайно, не можна мати проти того, щоб українські письменники, якщо захочуть, підучувалися літературного ремесла в росіян. Але годі вимагати від українців «любовности» у ставленні до російсь-

кої мови, поки остання незаконно панюється на українській землі, з явною кривдою та шкодою для нормального культурного розвитку народу-автохтона.

Складається загальне враження, що Костецький — який, як літературний критик, повсякчасно виявляв небуденне почуття відповідальності за кожне сказане слово в оцінці мистецьких явищ, — підійшов до зачеплених ним вагомих і для нашого народу дуже болючих культурно-політичних питань доволі легковажно. Його неfortunний виступ аж напрошувався, щоб на нього критично zareагувати. Але реакцію, що наступила в формі передової «Сучасности» з січня 1967 року, не можна вважати за вдалу. Діло не в тому, що вона була «гостра». Нехай вона була б навіть якнайгострішою, але вона повинна була в усякому випадку залишатися в рамках речевієї полеміки. Головна слабкість статті «На порозі сьомого року» це відсутність раціональної аргументації. У ній на різні лади повторюють, що погляди Костецького «контroversійні», «тенденційні», «баламутні» та «шкідливі», але автори не завдали собі труду, щоб їх критично проаналізувати та їхню помилковість довести. Автори не полемізують з Костецьким, вони його «викривають» і «засуджують». Але редакція та видавництво «Сучасности» не становлять якогось авторитетного трибуналу, покликаного роздавати ярлички патріотичної благонадійності. Крім цього, слід пам'ятати, що в особі Костецького маємо одного з визначних та заслужених культурних діячів української діаспори. Видавництво «На горі», яке він очолює, зробило тривалий внесок у розвиток модерної української літератури. Його есеї були в минулому окрасою «Сучасности». Ці незаперечні заслуги Костецького, очевидно, не давали йому імунітету від критики. Але можна було чекати, щоб така критика дотримувалася коректних форм та, зокрема, щоб у ній не було колючок і натяків, спрямованих на особисту дискредитацію людини, що з нею можна не погоджуватися, але що своєю творчою працею збагачує всю нашу спільноту.

Передовиця «Сучасности» з січня 1967 року та переведена в ній розправа з Костецьким не була явищем відокремленим і випадковим — тоді й не варто було б повертатися до цього епізоду — але, навпаки, типовим і симптоматичним. Вона зайвий раз засвідчувала про закорінений у нашому суспільстві страх перед усякою неортодоксальною думкою та про нахил до побороювання такої думки авторитарними засобами, а не методом відкритої, раціональної дискусії.

ЗА РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ СЛОВА

Можемо бути вдячні авторам передової в «Сучасності» з січня 1967 року за те, що вони виразно виклали свою концепцію свободи слова та її меж. Це улегшить далі обговорення проблеми. Дозволю собі дослівно навести стосовний

пасус, який заслуговує на те, щоб над ним уважно застановитися:

«Ми завжди заступали погляд, що свобода індивідуального вислову кінчиться там, де така свобода порушує основні принципи людських взаємин і справи українського народу в цілому. Права на свободу вислову мусить кінчатися там, де цю свободу не вживають для оборони істини, а зловживають її на службу брехні. Кожна слово, в тому числі також мистецьке слово, може бути життєтворче; однак в залежності від людини, яка цим словом користується, воно може отруювати і вбивати».

В основі концепції, що віддзеркалена в цьому уривку, лежить одне не висловлене заложення: «основні принципи людських взаємин» та «життєві справи українського народу в цілому» — це відомі, прості величини, щодо яких не може бути розходжень, принаймні між людьми доброї волі. Гідне уваги, що автори протиставляють «істину» не «помилці» — це була б логічна антитеза — але «брехні». Різниця тут у тому, що помилятися можна в добрій вірі, тоді коли брехня випливає з злонаміреності. Іншими словами, автори заздалегідь ставлять під сумнів добросесність опонентів, чие розуміння істини відмінне від їхнього власного. Якщо вони не враховують можливості чесної помилки, то тим менше сприйнятне для них розуміння істини, як чогось складного і многогранного, що допускає різні підходи й тлумачення. Гегель сказав, що трагедія полягає в боротьбі не добра зі злом, а добра з добром. Але така діалектична концепція істини несполучна з наївним догматизмом.

У цитованому уривку знаходимо протиставлення двох понять: «оборона істини» та «служба брехні». Послідовники світогляду, що базується на такому маніхейському двоподілі, будуть схильні самі себе зараховувати до оборонців істини, а інакомислячих будуть утотожнювати зі слугами брехні. При такій настанові обривається всяка можливість для діалогу, для духового взаємнення між одиницями й групами, що перебувають на різних ідейних позиціях.

Погляд, що свобода вислову повинна бути виключним привілеєм оборонців істини, не є, очевидно, новий. Цензори всіх часів та всіх ідеологічних мастей — від церковників доби контрреформації до речників сучасних тоталітарних режимів — завжди посилалися на свою любов до істини та на потребу охороняти підопічні їм громадянства від розкладового впливу фальшивих, отруйних ідей.

В усякій спільноті, що принципово визнає свободу слова тільки за оборонцями істини, мусить існувати окремий авторитетний орган, що його завданням є устійнювати та інтерпретувати оту загальнозобов'язуючу істину й визначати границю між сприйнятними, ортодоксальними, та несприйнятними, еретичними, ідеями. Але щоб рішення такого органу були чинні, вони мусять бути гарантовані відповідними сан-

кціями та підперті матеріальною силою. Звідси випливає тенденція до сполучення в одних руках духового авторитету й політичної влади. У результаті ціла суспільна структура набуває авторитарного, менш чи більш «ідеократичного» характеру. У давніші часи ідеократичні системи мали звичайно релігійне забарвлення, вони були теократіями. У наш вік цю саму функцію виконують войовничі суспільні ідеології з претенсіями на непомильність, на зразок марксизму-ленінізму, маоїзму та різновидів тоталітарного націоналізму.

Я не тверджу, що автори передової статті в «Сучасності» з січня 1967 свідомо поділяють ті висновки, що їх я логічно вивів з їхніх залогень. Але гадаю, що саме проблема інтелектуальної свободи, мабуть, більше ніж котра небудь інша, становить великий вододіл, що диференціює суспільно-політичні устрої. Теза, що свобода вислову повинна бути забезпечена виключно за оборонцями істини — це одне спрямування, що його можна назвати авторитарним. Теза, що свобода вислову повинна бути не обмежена — це друге, протилежне спрямування, що його можна назвати ліберальним.

В основі цієї другої концепції лежить своєрідне розуміння істини — не як статичної догми, але як динамічної «візії», що раз-у-раз оновлюється творчими зусиллями людського духа. Це зовсім не рівнозначне з відкиненням поняття об'єктивної правди. Але воно означає заперечення претенсій будь-якої людини або інституції на непомильність, на володіння повною й остаточною правдою. Правда, що розкривається людям, завжди залишається частковою. Саме через це вона вимагає постійних дальших випробувань та перевірок шляхом конфронтацій із многогранною дійсністю та з іншими візіями правди. Таким чином свобода духових шукань — передумова становлення істини.

Таке розуміння правди-істини найкраще ілюструє розв'язок філософії. Стихією, що в ній живе філософська думка, є необмежена свобода дискусії. Філософська думка, що дійсно заслуговує на це ім'я, не може зупинятися ні перед якими «основними принципами людських взаємин», що прийняті в даному суспільстві, бож її завдання саме в тому, щоб ці принципи ставити під критичний розгляд. Родоначалником філософської традиції Заходу, і zarazом її героєм і мучеником, був Сократ. Він уважав, що «життя без досліду не варте того, щоб його жити», й не вагався прилюдно критикувати освячені в його час принципи людських взаємин, не зважаючи при цьому ані на забобони юрби, ані на гнів жреців і демагогів. Це право вільної людини й мислителя Сократ закріпив за собою жертвою свого життя. Саме він відкрив «діялог», як методу шукання істини шляхом вільного зудару ідей. У діялозі не можна посилається ні на які освячені авторитети, бо в ньому вирішує виключно питома вага та внутрішня переконлива сила самої аргументації. «Сократич-

на метода» зберегла назавжди визначальне значення в розвитку філософії.

Так звані позитивні науки не вимагають такої безумовної інтелектуальної свободи, як філософія. Але й вони, як учить досвід історії, найкраще процвітають в умовах якнайширшої свободи досліду й дискусії та якнайменшої регламентації. Засудження коперніканського вчення Католицькою Церквою та відомий процес, що його римська інквізиція провела над Галілео Галілеєм, не стримали поступу модерного природознавства; але вони призвели до того, що центр наукового прогресу пересунувся до протестантської частини Європи, а католицькі країни (Італія, Іспанія) попали в тяжкий застій, наслідки якого відчутні досьогодні. Німеччина до Гітлера славилася буйним науковим життям, що, може, було найінтенсивнішим у світі. Націонал-соціалістичний режим — не зважаючи на те, що він проіснував відносно недовго — завдав велетенських втрат німецькій науці, викликав масову еміграцію учених та зробив Німеччину відсталою в науковому відношенні країною. Відомо, що наукові ескапади Сталіна, зокрема в областях генетики, мовознавства, економіки, історіографії, рівнялися розгромові даних дисциплін, з великою шкодою для загального культурного розвитку Радянського Союзу.

Яка функція свободи вислову у сфері суспільно-політичного життя? Тут варто пригадати афоризм Томи Масарика: «демократія — це дискусія». У демократії «життєві справи народу в цілому» не становлять секрету касті правителів, вони підлягають постійному публічному обговоренню, прийняті рішення є наслідком попереднього обговорення. Свобода слова, критики, дискусії є найбільш суттєвою прикметою демократичної системи, тоді як характеристичною рисою авторитарних і автократичних систем є те, що вони такої свободи не допускають, принаймні не щодо політичних питань. Демократія може співіснувати з різноманітними формами політичних інституцій (наприклад, конституційна монархія або республіка, унітарна або федеральна держава, одно- або двопалатний парламент тощо), а також з різними соціально-економічними устроями (капіталізм, соціалізм та різні комбінації між ними). Це все речі важливі, але, з погляду існування демократії, не вирішальні. Зате можна з певністю ствердити, що де нема свободи вислову, там нема й не може бути мови про демократію.

Прихильники демократичного принципу свободи слова не замикають по-доктринерськи очей на факт, що реальне втілення цього принципу може натрапити на різні труднощі й ускладнення. Славетний американський юрист, член верховного суду США, Олівер Венделл Гольмс (1841—1935), сказав колись, що «свобода слова не дає нікому права кричати — „вогонь” — у повному театрі». Навіть найбільш демократичні країни дотримуються обмежень свободи вислову в інте-

ресі збереження державної таємниці, особливо в військових справах. Такі обмеження можуть теж бути потрібні для охорони честі й доброго імені громадян перед очорненням або для забезпечення прав підсудних під час слідства та судового процесу. Складні юридичні й моральні проблеми виринають у зв'язку з порнографією. У наші часи справа інтелектуальної свободи дістала зовсім новий вимір, через постання нових засобів масової комунікації — радіо, телебачення, — що їх технічна природа така, що вони вимагають публічної регуляції.

Однак ці практичні труднощі, а навіть часткові обмеження, не підважують самого принципу. Існують певні критерії, які дозволяють установити, чи в даній країні забезпечена інтелектуальна свобода — не в її абсолютному й ідеальному обсязі, але як реальне явище суспільного побуту. Поперше, свобода вислову мусить становити конституційну норму; відхилення від цієї норми це винятки, що можуть мати місце тільки у спеціальних випадках, точно означених законом. Подруге, ніякі обмеження недопускальні, коли йдеться про світоглядові справи, про свободу прилюдної дискусії в релігійних, філософських, наукових, етичних, мистецьких та соціально-політичних питаннях. Потрете, мусить бути запевнена дійова свобода критики правителів країни й їхньої діяльності.

Захисники принципу інтелектуальної свободи не байдужі до того, що несумлінні люди можуть цією свободою, як і всякою іншою, зловживати. Але вони вірять, що свобода вислову має в собі антидот на свої власні небезпеки. Бо вільна дискусія дозволяє спростовувати помилкові погляди та неутралізувати шкідливі ідеї. Зате брак цієї свободи приводить до духового самозатруення цілого суспільства. Але тут слід пам'ятати про одне: пробним каменем інтелектуальної свободи є «право на помилку». Себто йдеться не про ту свободу, що нею користуються проповідники загальнонавчаних істин, але про ту, що забезпечує право вислову речникам непопулярних і еретичних та, якщо хоче, навіть «отруйних» ідей.

Соціологічна трудність демократії полягає в тому, як сполучити найповнішу свободу вислову, дискусії й критики зі збереженням кінцевої суспільної солідарності й дисципліни, послуху законам та пошануванням авторитету легітимної влади. Причина, чому багато навіть культурних людей відсахується від принципу інтелектуальної свободи, в тому, що вони свідомо чи підсвідомо побоюються, що така свобода може довести до духової анархії, що за нею мусить послідувати хаос і в реальному суспільно-політичному житті. Подібно чимало людей схиляється до авторитарних розв'язок у питанні політичного устрою держави, бо вони не вірять, що при демократії можуть існувати дієспроможні уряди та дисципліновані народи. На це прихильники демо-

кратії відповідають, що суспільство може бути достатньо злютованим, зовсім не будучи монолітним. Демократична єдність є диференційованою єдністю, що не тільки допускає, але навіть вимагає вільної гри сил, включно з вільним суперництвом ідей. Тільки потрібно, щоб це змагання відбувалося з дотриманням певних «правил гри», які не давали б йому вироджуватися в деструктивну бійку. Демократи також переконані в тому, що державна влада може бути сильною, не будучи абсолютною, але радше будучи обмеженою законом і впливом публічної opinio. Проте доводиться визнати, що демократія є найтяжчою формою устрою, що легше правити авторитарно-автократичними методами. Високоцивілізовані народи Китаю, Індії, мусульманського світу завжди жили під різними видами авторитарної системи, яка рівночасно була теж у більшій чи меншій мірі теократією. У політичній соціології цей тип устрою відомий під назвою «орієнтальної деспотії», що її модернізоване видання становлять т. зв. тоталітарні режими 20 століття. Державні мужі часу першої світової війни (як от президент Вілсон), яким здавалося, що демократія от-от запанує в глобальному масштабі, були рішуче надмірно оптимістичні щодо можливостей демократії та не доцінювали її реальних труднощів. Але, з другого боку, для народів західньої культури політичний устрій ліберальної демократії — та тісно пов'язаний з ним принцип інтелектуальної свободи — становить невід'ємну частину їхньої органічної традиції, що своїми початками сягає міських республік античної Греції та римської державности, побудованих на засаді правопорядку. Демократія вимагає від народу, зокрема ж його провідної верстви, великої громадянської дозрілості: самодисципліни, відповідальности, раціональности. При наявності цих передумов, демократія є устроєм, що не тільки найкраще забезпечує свободу й гідність людської особи, розвиток культури та ріст матеріального добробуту — але також найбільш ефективну політичну дію. Бо свобода критики й дискусії являє собою коректив проти політичних помилок, що відсутній в авторитарних системах з їхніми «непомилковими» володарями. Свобода індивідуального й групового вислову це не, як декому здається, розкіш жменьки відірваних від життя інтелектуалістів, але основа основ, наріжний камінь усього духового й громадянського буття вільних народів.

ИНТЕЛЕКТУАЛЬНА СВОБОДА Й УКРАЇНЬСКА ДІЙСНІСТЬ

Справа інтелектуальної свободи надзвичайно пекуча для нашого народу під цю пору. Під комуністичною владою, в умовах суворої цензури та загальної регламентації духового життя українська наука й література не можуть розвиватися нормально, а українська політична думка прозябає тільки в формі захальявних писань. Наші культурні діячі в УРСР,

що перебувають під тиском тоталітарного режиму, навчилися шанувати вартість свободи вислову, якої вони позбавлені. Саме тому ця справа посідає центральне місце серед постулатів сучасної інтелектуальної опозиції на Україні, передуючи навіть вимогам специфічно національного характеру. Цю позицію з притаманною йому чіткістю сформулював Іван Дзюба: «Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки».² А Святослав Караванський в одній зі своїх тюремних поезій оспівує «вільний розум, совість віку», що «стоїть на краю могили і жде кулі у свій гордий череп».

Українська еміграція, що проживає в демократичних країнах Західньої Європи та Північної Америки і користується їхніми вольностями, могла б зробити чимало для того, щоб розумними й цілеспрямованими заходами підсилювати змагання до інтелектуальної та громадянської свободи на батьківщині. Саме в цьому повинно полягати її основне історичне покликання як політичної еміграції. Але безперечний факт, що вона виконує цю місію надзвичайно недосконало. Я не обезцінюю культурних надбань нашої діаспори. Вони існують, і досвід показує, що в такій чи іншій формі вони знаходять відгомін на Україні. Повсякчасна чуйність комуністичного режиму до діянь еміграції дуже симптоматична. Але позитивні надбання еміграції надто кволі пропорційно до того, що могло б бути зроблене при даній чисельній силі українського розсіяння. Ці надбання здебільша є вислідом жертвених зусиль одиниць, або малих гуртів, при байдужості, браку розуміння, а то й активній ворожості з боку офіційних керівних кіл еміграції. Знов же лачини, що виходять від останніх, аж надто часто не підіймаються понад рівень патріотичної калтури.³

Причин цього невідрадного стану слід шукати у внутрішніх відносинах української діаспорійної громадськості. Бо як можна від еміграції чекати, щоб вона підтримувала боротьбу за інтелектуальну свободу в УРСР, коли вона сама, в особі своїх офіційних представників, не тільки не виявляє розуміння принципу «свободи обговорення, дискусії, супе-

² Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Мюнхен, «Сучасність», 1968, стор. 260). Підкреслення мое — І. Л.-Р.

³ Щоб не бути голослівним, хочу навести бодай один, дуже типовий приклад. Це журнал «Ukrainian Quarterly», що його вже чверть століття видає Український Конгресовий Комітет Америки (УККА). Колись можна було сподіватися, що він виконуватиме функцію органу поважної наукової інформації про Україну, але він таким не став. Журнал не редагований на належному рівні і через це не користується повагою в американських фахових колах.

речки», але цей принцип послідовно й систематично запелечує?

Я свідомий вагомості цього закиду. Можливо, що дехто пробуватиме ставити під сумнів його слушність. Але можу послатися на інші голоси, що стверджують відсутність інтелектуальної свободи в житті української еміграційної спільноти. Ось думка Михайла Добрянського, відомого публіциста й політичного діяча:

«Незалежної промадської думки немає без дискусії. Дискусія — головний інструмент, яким працює демократія, — неможлива без загального визнання свободи слова. На жаль, надто часто в нашому не тільки політичному, але й громадському житті на еміграції ви зустрічаєтесь зі ситуаціями, де мусите сумніватися, чи є в нас свобода слова. Всілякий естаблішмент, не зважаючи на його більшу чи меншу можливість користуватися засобами примусу, намагається придушити критичну думку. І тому головне, що сьогодні на потребу, — не піддаватися моральному тискові, який часто перетворюється на моральний терор».⁴

Учасник українсько-американського студентського середовища Роман Купчинський, ствердив недавно з огірченням, що на те, щоб познайомитися з затискуванням свободи слова, не треба їхати аж до Києва, бо відповідні приклади можна знайти і в українському Нью-Йорку. Цей молодий автор поставив офіційним колам української громадськості в США такий далеко не реторичний запит: «Чи вільно (українському громадянину на еміграції) мати свою власну думку і її висловити без страху репресій?»⁵

Загально відомо, що наша еміграційна преса (за рідкими винятками) не розбуджує, а, навпаки, заглушує вільну дискусію. У цій пресі обмаль фактичної інформації та серйозного обміну думок, але зате її сторінки залиті нудною патріотичною мораліною. На всяких з'їздах, конференціях, мітингах та інших громадських влаштуваннях неподільно панує примітивне пустомельство. Кожний проблиск вільної, критичної думки, що відхиляється від канонів обрядового патріотизму, зустрічають вороже, а її носіїв намагаються очорнити, зацькувати й ізолювати від ширшої громади.

Особливо прикре враження справляє, коли до походу проти інтелектуальної свободи приєднуються наукові установи, навіть із заслуженим у минулому іменем. Прикладом цього може служити документ з чудернацькою назвою «Засади співпраці в управі Американського НТШ», прийнятий

⁴ Михайло Добрянський, редакційна передмова до збірника «Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді» (Мюнхен, 1969, стор. 8).

⁵ Роман Купчинський, До тих, що «стоять на сторожі», «Нові напрями», журнал Нью-Йоркської української студентської громади, ч. 2—3, 1970, стор. 6.

15 лютого 1969 управою Наукового Товариства ім. Шевченка в США. Оті «Засади співпраці» являють собою своєрідний кодекс поведінки, який, згідно з волею авторів, повинен зобов'язувати не тільки членів їхньої організації, але взагалі всіх українських науковців в Америці чи, може, навіть у цілому західньому світі. Як головне завдання ставиться українським науковцям обов'язкову «боротьбу проти Москви», що у практиці не може означати нічого іншого, як зведення науки до рівня простацького політиканства. Поряд з цим, «Засади» включають злобні інсинуації на адресу тих українських працівників науки, які не хочуть піддаватися диктатові самозванчих арбітрів громадської моралі; їм приписують «пропаганду неохвильовизму та націонал-комунізму». Згідно з газетним повідомленням, текст цього гротескового документу управа Американського НТШ ухвалила «одногосно». Честь членства НТША врятувала одна людина — д-р Данило Богачевський, що осмілився прилюдно запротестувати проти цієї спроби нав'язати українській «вільній» (так!) науці примусовий політичний конформізм: «Цими своїми ідеологічно-політичними засадами та напрямними управа НТШ заходить у конфлікт з вимогами та завданнями науки. Бож найважливішою, а то й найвищою ціллю науки є дослідження об'єктивної правди. В цьому змаганні до правди науці не можна накидувати ні метод, ні правил, ні напрямних».⁶ Не зважаючи на часті посилення на славні традиції установи, «Засади співпраці» — якщо їх взагалі розглядати серйозно, а не гумористично, — повнотою заперечують дух і стиль праці, що панували в Науковому Товаристві ім. Шевченка в ті часи, коли воно було справді науковим і коли його очолювали учені й громадяни формату Грушевського, Франка і Гнатюка.

Речники офіційних кіл української еміграції залюбки протестують проти обмежень, що їх українське духове життя зазнає на Радянщині, та проти переслідувань українських письменників та науковців комуністичною владою. Такі протести нічого не коштують, на них можна навіть збивати політичний капітал. Але уяв'ям собі на хвилину, що сталося б, коли б котрийсь з підрадянських вільнодумців опинився між нами на еміграції. Можна здогадуватися, що йому не було б трудно знайти спільну мову з еміграційними інтелектуалістами-вільнодумцями та т. зв. «реалітетниками». Зате можна закладатися, що в системі еміграційного естаблішменту для

⁶ Текст «Зasad співпраці» поміщений у щоденнику «Свобода», число від 7 березня 1969. Стаття Д. Богачевського «Чи правильний шлях?» у цій же газеті, число від 27 березня 1969. — Уже після написання цього абзацу я довідався, що «Засади співпраці» були спочатку пропоновані на загальних зборах НТША, але президія й учасники зборів їх не схвалили. Щойно згодом сама управа НТША ухвалила їх від власного імені. Відносини в цій організації характеризує те, що загал членства не зареагував на цей недемократичний крок управи НТША.

нього не знайшлося б місця. Бо «вільний розум, совість віку» ненависний еміграційним бонзам не менше, ніж советським бюрократам. Ці й ті однаково поборюють кожного, хто осмілюється мислити незалежно і хто має громадянський хребет. Різниця між ними тільки в тому, що перші, не маючи сьогодні у своєму розпорядженні засобів фізичного терору, намагаються задушити вільний розум методами «морального терору» (за визначенням М. Добрянського). Але неможливо рівночасно відстоювати інтелектуальну свободу для Радянської України та її обмежувати й затискувати у власному середовищі. Це протиріччя тяжить над усім громадським і культурним життям української діаспорної спільноти, засуджуючи її змагання на безплідність. Бо при пануванні авторитарної системи у внутрішньому житті еміграційної громадськості її акції, спрямовані проти режиму комуністичної диктатури на Україні, залишаються самообманом і лицемірством.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У підписах під листом у справі засуду Валентина Мороза, що був надрукований у ч. 4 «Сучасности» (квітень 1971) на стор. 113—114, пропущено через недогляд прізвище проф. Олега Федишина, що був одним з ініціаторів написання цього листа до У Тана.

Виставки зимового сезону в Нью-Йорку

Ждан Ласовський

Ждан Ласовський — один із наймолодших українських мистців. Його самостійна виставка, відкриття якої відбулося 21 лютого 1971 в залі Літературно-мистецького клубу, охоплювала переважно речі, створені в 1970 році. Тільки, здається, для контрасту включено кілька ще шкільних рисунків.

Картини Ласовського невеликі, мальовані кольоровою тушшю. Кольори цікаві, може, для старшого глядача незвичні, але, здається, притаманні для смаку сучасної молоді: багато ясно-фіялкового та живого, яскравого синього.

Картини народжуються з предметного, фігурального світу, але багато з них зведені до безпредметного співвідношення кольорів.

Чорною тушшю мистець рисує або візерунки, які є на різнокольоровому тлі, але структурально від нього незалежні, або зарисовує контури форм методом, подібним де в чому до Рау.

Картини не мають назв, і це дає можливість глядачеві зовсім вільно їх сприймати. Але навіть без підписів вони творять кілька тематичних груп.

Одна із них — це ті, що стали під впливом спостереження людських мас, зокрема ву-

личних демонстрацій. У них найбільше помітна незалежність та структуральна непов'язаність рисунку чорною тушшю з кольоровим тлом. Маси людських тіл накреслені вибухово-динамічними лініями. Картини на різних позовах пізнавальності. Деякі стають зовсім безпредметними візерунками, які існують своїм власним ритмом.

Із картин, які ми називаємо динамічними, найбільш цупко організовані картини другої групи: морські, головне зображення вітрильників.

Картини, що в них лінійний рисунок співдіє з площинами кольорів, — більше статичні і викликають враження дотикової солідності, об'єму та твердості; наприклад, картина, яку умовно назвемо «Мандрівники», чи картини, що їх можна трактувати як відгук на ікони чи фрески з біблійною тематикою.

Окрему тематичну групу творять картини міста та його руїн. Вони трактовані більш площинно і до деякої міри декоративно.

З нагоди відкриття виставки Ласовський, що є й поетом, видав збірку поезій «На щоглах уявлень», ілюстровану репродукціями його творів.

Василь Васильович Кричевський

Виставка картин Василя Кричевського була відкрита 21 лютого 1971 у великій залі Пластового дому. Це перша індивідуальна виставка сьогодні вже 70-літнього мистця.

Василь Кричевський — син Василя Григоровича Кричевсь-

кого, член родини, яка дала українському мистецтву такі постаті, як Федір, Катерина та Микола Кричевські.

Кольористично В. Кричевський — це типовий представник т. зв. «Київської школи», цього своєрідного післяімпресіоністи-

чного напрямку, чільними представниками якого були М. Бурачек та В. Г. Кричевський.

Його палітра тепла, повна відтінів жовтого. Він не вживає яскравих фарб, у його картинах майже немає червоного. Навіть зелена та синя фарби приглушені.

Тематично у В. Кричевського домінують красвиди, гори, море, хмари. Найкращих ефектів досягає мистець у зображенні

хмар. Вони легкі, сповнені простору й тепла.

Виставку влаштувала Ольга Соневицька під протекторатом Пластової станиці в Нью-Йорку. Це вперше заля Пластової домівки була використана для мистецької виставки. Маємо надію, що не востаннє, бо заля зовсім добре припадає для такої мети, може, краще, ніж інші, де виставляють наші мистці.

Зіновій Онишкевич

Виставка З. Онишкевича, що відбулася 6—21 березня, була першою на терені міста Нью-Йорку за останніх п'ять років. Вона пов'язувала твори давніші, вже бачені («Покинутий чоловік», «Бібі») з новими творами.

Онишкевич, відомий нашій публіці в першу чергу як аквареліст, останніми роками чимраз більше виступає як портретист. Базуючися на репродукціях портретів, що їх Онишкевич виконав під час свого останнього перебування в Римі, можна ствердити, що він дотримується традицій класичного портрету, себто портрету, який передає характеристику людини в першу чергу рисунком. Цьому, до речі, не треба дивуватися, беручи до уваги факт, що Онишкевич був учнем Реджінальда Марша.

Один такий портрет трьох дітей показаний на виставці. Він може дещо суворий, як на зображення дітей. Дві інші картини, що підпадають під категорію портретів («Бібі» та «Соня») більш інтимні. Зокрема

твір «Соня» цікаво композиційно розв'язаний: голова та частина торса молодої дівчини на тлі брунатної стіни пересунені на правий бік і збалансовані видом на море з лівого боку картини.

Сюжетами акварель Онишкевича є пейзажі, що їх він малював в Італії, Іспанії, Швейцарії чи в Скандинавії — з природи, «на місці». Вони не мають ніяких, прикметних для нього кольористичних ознак. Його палітра зумовлена барвами баченого. І тоді як «Вид від Гранд Сан Бернард» — це біло-синя ясність льодовика, «Крос Вей Міст» — брунатні відтінки сухої трави. Онишкевич залюбки малює також море, яке у нього спокійне, меланхолійно замрячене.

Картинам Онишкевича не добре служило приміщення, де вони були виставлені: заля Українського інституту Америки надто висока і холодним світлом придушує картини приглушеного, камерного типу.

Яків Гніздовський

Між 8 і 27 березня в галерії Об'єднаних американських мистців відбулася виставка Гніздовського: «10 років дереворізу. 1960—1970». Виставка охоплювала 66 експонатів і репре-

зентувала майже повний графічний дорібок Гніздовського за останні десять років.

Побачили ми зібраних разом давніх знайомих: «Алея» (1960), «Молода верба» (1961), «Поле»

(1962), «Дерево» (1964) поруч з найновішими — «Гвоздики», «Флямінго» чи «Кактус» (1970).

Новиною були два кольоровані дереворізи: «Малі помідори» та «Брюсселька» — два об'єкти, що їх три місяці тому ми бачили виконані олією на виставці в Літературно-мистецькому клубі.

В окремому габльоті були виставлені декілька книжок, що їх ілюстрував Гніздовський, у тому числі видання творів Кітса та Колеріджа.

Сімнадцята виставка ОМУА

Сімнадцята річна виставка Об'єднання мистців українців в Америці була відкрита 13 березня в приміщенні Літературно-мистецького клубу. Вона обіймала, за каталогом, 103 експонати з робітень 54 мистців. Крім того, було кілька експонатів, не зареєстрованих у каталозі.

Збірні виставки цього типу мають свою вартість для контакту українських мистців з публікою, але вони не надто надаються для посутнього обговорення. Поруч висять картини різних стилів, мистців різного віку, різних мистецьких зацікавленень. Поруч з картинами добрими, з якими глядачеві варто познайомитися, висять картини пересічні, а то й зовсім сумнівної мистецької вартости.

Річ у тому, що кожний член ОМУА має право виставляти свої твори. Жюрі виставки може тільки вибрати найбільш підхоже із надісланого ним матеріалу, але не може члена об'єднання з виставки зовсім виключити. А тому що членів об'єднання багато і що вони на різних рівнях мистецького обдарування, то й мистецький рівень виставки з конечности буває дуже нерівний.

Нам не залишається нічого іншого, як зареєструвати ті ек-

Нам уже доводилося підкреслювати, що, на нашу думку, Гніздовський у графіці досягнув вершка майстерности. Цей факт стверджується й у каталозі виставки, в якому сказано, що за останнє десятиліття Гніздовський зайняв своє місце між майстрами сучасного дереворізу.

Велика частина виставлених творів є тепер складовою частиною американських збірок, приватних і музейних.

понати, які при перших оглядинах виставки привернули нашу увагу.

Відсвіжуюче діяла наявність творів зовсім молодих мистців, що були для нас приємною несподіванкою (Г. Вобрицький — «Над водою», Л. Волянська-Горняткевич — «Смуги перехрецюються», І. Зелік — «Лілея», Я. Стадник — «Ліс», Н. Савчук — «Такий собі лісок», О. Савчук — «Маскарада», Ю. Козак — «Срібна Мадонна», Я. Козак — «Зеленовид»).

Із мистців середнього та старшого віку більшість нашій публіці відома з збірних чи індивідуальних виставок (Б. Божемський — «Цинії», Я. Гніздовський, Л. Гуцалюк — «Автопортрет з квітами», Я. Геруляк, Ю. Колесар, Г. Мазепа — «Тривога», В. Савчук — «Квіти», П. Холодний — «Квітка», «Наюр-морт», М. Черешньовський, Д. Шолдра — «Викинені квіти», К. Шонк-Русич — «Володар XVI в.», М. Мороз).

Новими на виставці були серед інших: Н. Горбач, Я. Самійло та Й. Тулик. Виставка, як і більшість наших улаштувань у цьому році, була присвячена століттю з дня народження Лесі Українки.

М. Кузьмович

Дві збірки Ганни Черінь

За останні два роки появилися у видавництві А. Орла дві книжки віршів Ганни Черінь: «Вагонетки» (1969, 70 стор.) і «Травневі мрії» (1970, 144 стор.).

«Вагонетки» містять 51 вірш, написаний у дорозі з Чикаго до Нью-Йорку й назад, за приблизно 35 годин. Такі інформації подає авторка у вступному слові, з'ясовуючи також генезу постання цієї збірки. Поетка вважає її «незвичайною», коли врахувати обставини, в яких ці вірші були написані, а самі вірші, на її думку, «не сирі, а дбайливо оброблені». Очевидно, щоб написати й вигладити збірку віршів за такий короткий час потрібно сильної напруги думки й емоційної витривалості.

Ці вірші про різне, бо беззастанна зміна довкілля в русі потягу пересуває, як на фільмовій стрічці, багатство картин, думок, асоціацій і почувань. Одночасно ця мінливість не завжди дає нам змогу поглиблювати переживане, щонайбільше вона може постачати матеріял для побіжних поетичних образків.

Збірка «Травневі мрії» — компіляція вже давніше написаного з найновішим. Тут значне місце віддано любовній ліриці, є також деякі тематичні повторення з збірки «Вагонетки».

Почнемо з двох віршів, на нашу думку, мистецького кредо Ганни Черінь: «Надхнення» («Вагонетки») і «Вірую» («Травневі мрії»). У першому вірші поетка наголошує ідейний аспект своєї творчості, а в останньому — формальний. Познайомившись з обома збірками, переконуємося, що авторка декларує те, чим не надихає своїх віршів. У вірші «Надхнення» «розбурхана птиця» наказує поетці кинути «цяцькованих слів

самоцвіти» й писати «не про квіти», а «оживити Сибірські неписані міти, Де стогнуть в Сибіру замучені». Авторка вірша зовсім не слухає внутрішнього голосу і про те, чого вимагала від неї птиця «надхнення», не згадує далі ні словом. І не знаєте, чи це конфлікт поетки з своєю музою, чи звичайне позування і брак щирості. В усякому разі і одне, і друге вбиває всяку поезію.

У вірші «Вірую» поетка говорить про мелодику, архітектоніку й форму вірша. Вона вірить у камінні ритми, пластичні, залізні й гумові, а риму вважає цвяхом, що скріплює вірш. Форма у неї триповерхова — «Перша стрічка — широка як річка», друга — «як менша сестричка», третя — «як вибух міни». Це — закони версифікації Ганни Черінь.

Поетка декларує свою естетику й у вірші «Біле і чорне» («Вагонетки») і в вірші «Остання мода» (там само), в якому маніфестує свою безкомпромісовість стосовно деяких сучасних суспільних явищ середовища, в якому вона живе. Останній вірш, повний моралізаторського звучання, без кінцевого трагізму, натомість повний дожору, невмотивованих авторкою припущень і не без садизму та насміху над своїм героєм, у внутрішній світ якого поетка не намагається вглибитися. Слабість цього вірша в тому, що ним авторка досягає протилежного своїм намірам ефекту. Добре було б, якби поетка зуміла подивитися на свого героя знутри, а не тільки з допомогою зору й нюху.

Свій творчий світ, чи пак свої ідеали, поетка має схильність протиставляти світові баналь-

ностей, як можливої альтернативі. Наприклад: «Настрою серце, як гітару, Я на мажор. Для цього йти не варт до бару, Де дикий хор злякав би мрію...» («Вагонетки»). У вірші «Коли співає весна» («Травневі мрії») радості весни поетка протиставить ресторан з напоями, куди йдуть інші, але вона туди — як заявляє — не піде, щоб відчутти повний чар весни. Постіпає натомість авторка у природу, до сонця, де її синьоокий.

Вірш «Курчатко» («Вагонетки») й «Щастя» («Травневі мрії») є повторенням тієї ж теми, на додаток при допомозі тих же поетичних образів. Різниця хіба та, що в першому поетка утотожнюється з курчатком, а в другому — ні.

Хочеться хоч тільки загальнодежо сказати про вірші Черінь з мотивами патріотизму. Їх, правда, в обговорюваних збірках небагато, але й ці позбавлені будь-якої історіософічної проблематики й не виходять поза рамки поверхової декларативності, фразеології і звичайної носталгії.

Значне місце в обох збірках посідає любовна лірика. У ній поетка є неначе схрещення почувань інших. Ліричний герой її любовної лірики тільки прагне бути осередком уваги, а назовні він це виявляє штучною легковажністю, і тому ця лірика емотично суха й позбавлена переконливості.

Найкраще вдаються Ганні Черінь одновимірні малюнки, як, наприклад, вірш «З вікна» («Вагонетки»), де її весна «в цвітковишневім вельоні», а в іншому місці, зовсім поетично, сказано: «Скільки зеленого свята!», або «П'ю соковитість трави». Теж вдалі її вірші: «Чужинцеві», «Погляд», «Крила», «Дерево» і дитячий «Як можна спізнитися до школи» («Вагонетки»). В останньому відчува-

ється легкість, рух думки й інтрига. Всі пригоди школяра утримано на рівні його фантазії і його дитячого світу. Не зле скомпонований вірш «Мікрофон» («Вагонетки»), присвячений Миколі Понеділкові, в якому письменник, читаючи свій твір, не може зворушити своїх слухачів читанням про гарне і тро болюче, але коли мікрофон відмовив послуг письменникові, вони реагують спонтанним ретотом.

У багатьох її віршах дуже часто поруч поетичних проблєсків нагло з'являється зовсім непоетичне, прозаїчне або банальне. Якось бракує їм рівноваги, відчуття мистецької міри й такту. Для ілюстрації візьмемо вірш «Тривога» («Вагонетки»), в якому читаємо: «Недужа неня, може, — хто ж допоможе? Одна дочка... між нами океан. Не океан нас роз'єднав, — ворує Насильство, лицемір'я і обман». Хіба ж два останні рядки — поезія? А подібних прикладів у її віршах більше. Інколи натрапляємо в них на зовсім не мотивовані «вкидки», і відчувається, що поетка не має над цим контролю. Знаходимо у неї вірші з думкою, але без поезії. Часто поетка тільки перескакує з думки на думку, з слова на слово, а тим більше — коли воно римується.

Найміцніша вартість її письменницького дару це спостерігати зовні й коментувати. Теми, які вимагають глибшого психологічного вникнення, переконливої мотивації, наростання емоції чи втримання її інтенсивності — їй не вдаються. Майже немає у цих двох збірках драматично насичених ситуацій. В її віршах багато претенсійності і деколи навіть вимог, щоб читач уважав мистецтвом усе написане, а поетом кожного, хто пише вірші.

Ярослав Розумний

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Ігор Калинець*. Із трьох дійств «Відчинення вертепу».
- 11 *Роман Андріяшик*. Полтва (IV).
- 49 *Ірина Макарик*. П'ять віршів.
- 51 *Марта Калитовська*. Софія Яблонська: подорожник і людина.
- 60 *Михайло Г. Марунчак*. До початків літератури бачванських русинів-українців.
- 65 *Кирило Митрович*. Світ кольорових структур Гуцалука.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 68 *Юрій Лавріненко*. Українська соціал-демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка (I).
- 87 *Микола Шлемкевич*. 1917—20 роки й українське суспільство.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 100 *Мирослав Прокоп*. НТС і неросійські народи.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 111 *Іван Лисяк-Рудницький*. В обороні інтелекту.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 123 Виставки зимового сезону в Нью-Йорку (*М. Кузьмович*).

РЕЦЕНЗІЇ

- 126 Дві збірки Ганни Черинь (*Ярослав Розумний*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 82
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0 80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— м.
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiєвська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПІЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.